

ה־14 ביולי של דפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית

אורי רם

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

דני פילק

המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

"העם דורש צדק חברתי" – מבוא

גל המחאה החברתית ששטף את ישראל בקיץ 2011 פרץ ב־14 בחודש יולי. לא היה אפשר לבחור תאריך סמלי יותר לפרוץ מחאה חברתית — כל שכן כזו המוכתרת כמחאת המעמד הבינוני, ושסימתה "העם דורש צדק חברתי" — מהתאריך שבו בשנת 1789 השתלט המון פריסאי על מבצר הבסטיליה והכריז על המעמד השלישי, המעמד הבינוני, כעל העם הצרפתי. אך למעשה, יותר מאשר את אירועי המהפכה הצרפתית, אירועי קיץ 2011 מזכירים את מרי הסטודנטים ב־1968 בצרפת: המשטר לא קרס, אך החל שינוי בתרבות הציבורית. כך או כך, בין יולי לספטמבר צצו ברחבי הארץ עשרות מאהלי מחאה, ועשרות אלפי בני אדם, אם לא מאות אלפים, צעדו בהפגנות כמעט בכל מוצאי שבת והכריזו בקול גדול כי "העם דורש צדק חברתי". מאמר זה מציע תיעוד ממצה של המחאה החברתית בשנת 2011 וניתוח סוציו-פוליטי כולל שלה, מתוך התמקדות בשלוש שאלות עיקריות: (1) מי היו הקבוצות החברתיות שחוללו את המחאה החברתית ותמכו בה (ומי היו אלה שלא השתתפו או לא תמכו בה ומדוע)? (2) מה היו הסיבות הכלכליות-חברתיות שגרמו לפרוץ המחאה ומה היו מטרותיה? (3) מה היו דפוסי הפעולה הפוליטיים הייחודיים של המחאה ומה מסביר אותם? התזות המרכזיות המוצגות במאמר משיבות על שלוש השאלות הללו.

התזה הראשונה של המאמר היא כי הקבוצה שיזמה והנהיגה את המחאה אכן השתייכה — כפי שהוגדר בשיח הציבורי — למעמד הבינוני, אך לחלק המשכיל יותר והאמיד פחות שלו. מן הקבוצה היוזמת התפשטה המחאה, הקיפה חוגים חברתיים נוספים והפכה למחאת ה"עם", אך עם זאת לא למחאת ה"עם" כולו. בהמשך לתזה הראשונה, המזהה את המעמד הבינוני שבגרעין המחאה, התזה השנייה היא שהמחאה הייתה המפגן הראשון בקנה מידה גדול של התנגדות מעמדית לשיטה הכלכלית-חברתית שהתמסדה בישראל מאז 1985, השיטה הפוסט-פורדיסטית והניאור-ליברלית. התזה השלישית של המאמר היא כי המחאה ביטאה פוליטיקה חדשה, פוסט-פוסטמודרנית, שנוצרה, מצד אחד, עקב משבר הייצוג של המערכת הפוליטית המודרנית, ומצד שני עקב כישלונה של התרבות הפוליטית הפוסטמודרנית בכיטוי האינטרסים בתחום הכלכלי-חברתי. בסיכום המאמר מוצגות הערכות ראשוניות בנוגע למידת הצלחתה של המחאה. אנו מעריכים כי המחאה החברתית של 2011 היא ציון דרך חשוב בהיסטוריה של החברה בישראל, אך עם זאת לקתה במגבלות המעיבות על המשך השפעתה.

א. בין יולי לאוקטובר 2011: קיץ של מחאה חברתית

בקיץ 2011, וליתר דיוק בין 14 ביולי ל-29 באוקטובר, התחולל בישראל מפגן חסר תקדים של מחאה חברתית. שרשרת האירועים החלה כאשר בראשית חודש יולי 2011 החליטה דפני ליה — עד אז סטודנטית אלמונית לקולנוע, ומאז "מנהיגת המחאה" ו"הפנים של המחאה" — לפעול כנגד גובה שכר הדירה בתל אביב. היא יצרה "אירוע" בדף שלה בפייסבוק, והזמינה אנשים להצטרף אליה להקמת מאהל במחאה על יוקר הדיוור. למחרת היום הוקמו האוהלים הראשונים בשדרות רוטשילד בתל אביב, מול תיאטרון הבימה, ותוך ימים אחדים קם מאהל שהלך והתפשט לאורך השדרה ומאהלים דומים צצו ברחבי הארץ. כעבור חודש מתחילת המחאה כבר היו מאהלי מחאה ב-41 יישובים ברחבי הארץ ובהם כ-2,350 אוהלים (כתבי חדשות 2 2011; וואלה! 2011). במוצאי שבת, 23 ביולי, התקיימה ההפגנה הראשונה בתל אביב, בהשתתפות בלתי צפויה של כעשרים אלף איש, שצעדו וצעקו: "העם דורש צדק חברתי". היה זה אות לגל מתעצם והולך של הפגנות שהתקיימו כמעט בכל מוצאי שבת בחודשי הקיץ. נוסף על כך, במהלך ימי השבוע התקיימו במקומות שונים בארץ הפגנות מעוטות משתתפים, בעלות קהלים מגוונים ונושאים מגוונים.

לאירועי המחאה קדמו כמה התרחשויות מקומיות ועולמיות. ביוני 2011 התארגנה באמצעות רשת פייסבוק קבוצת מחאה נגד מחיר גבינת הקוטג' בישראל, שאליה הצטרפו מעל מאה אלף גולשים. זה היה המקרה הראשון בישראל של התארגנות וירטואלית של צרכנים בהיקף כה עצום לשם מאבק להורדת מחירי מוצרים. "מהפכת הקוטג'", כפי שכונתה בחיך מסוים, התפתחה למאבק ציבורי בנושא מחירי מוצרי החלב ושאר המוצרים הבסיסיים ושימשה זרז למחאת הדיוור. מחאת הצרכנים התמוגה אף עם מחאת אזרחים כנגד כוחם המופרז של ה"טייקונים" הכלכליים (האליטה הפיננסית) וכנגד הריכוזיות הגוברת במשק, ובמיוחד עם

המחאה בנושא חלוקת תמלוגי גז עתידיים (שהובילה להקמת ועדת ששינסקי באפריל 2010 ולשינוי חלוקת התמלוגים בין היזמים לבין המדינה).

כמו כן, למחאה קדמו גם אירועים כלל-עולמיים. בשנת 2008 התחולל משבר במערכת הפיננסית העולמית אשר ערער את ההגמוניה הניאו-ליברלית השוררת בעולם המערבי מאז שנות השמונים. באירופה ובאמריקה הלטינית פרצו גלים של מחאות והפגנות אלימות, בעיקר של צעירים. במקביל חלו גם התפתחויות דרמטיות במזרח התיכון הערבי, שקיבלו את השם "האביב הערבי". המחאות במדינות המערב פרצו על רקע המשבר הכלכלי ואילו במדינות הערביות הופנו המחאות כנגד משטרים עריצים ומושחתים. ישראל לא התאפיינה בנסיבות אלה ואף לא באלה, אך סביר להניח שגלי המחאה בעולם ובאזור המריצו את המחאה המקומית בישראל. שלט גדול בשרדות רוטשילד נשא את הכיתוב "כיכר תחריר פינת רוטשילד", ואת הסיסמה "העם דורש צדק חברתי" קראו המפגינים באותו ניגון בדיוק שבו נזעקו הסיסמאות בעולם הערבי.

אירועי המחאה זכו לסיקור תקשורתי יוצא דופן בהיקפו ובאדהרתו. במקביל לאירועי המחאה התפתח שיח ציבורי מסועף בנושאי כלכלה וחברה. העיתונות היומית, ערוצי הרדיו והטלוויזיה, וכמובן ה"בלוגוספירה", הקדישו לנושאים אלה כותרות ראשיות, כתבות סקירה, מאמרי פרשנות ודעה, ראיונות ומוספים מיוחדים, ורבים מארגוני החברה האזרחית הזדרזו לפרסם קובצי נתונים וניירות עמדה מלומדים.¹ לפחות למשך תקופת קצרה הפך השיח החברתי החדש לנושא המדובר בפי כול, והסוגיות הכלכליות והחברתיות זכו לכותרות מרכזיות. בהשפעת התקשורת סחפה המחאה המונים מכל שכבות הציבור והפכה ל"בון טון". עיתונאים, פוליטיקאים ואנשי ציבור התחרו בהרעפת שבחים על המוחים ועל מחאתם. בפגישתו עם מנהיגי המחאה אמר להם נשיא המדינה שמעון פרס: "כבשתם את לב העם, צריך לשנות את סדרי העדיפויות". ראש הממשלה בנימין נתניהו, אחד מנושאי הדגל המרכזיים של אידיאולוגיית השוק הפרטי בישראל, הודיע: "אני מבין שנחוץ כאן שינוי בהשקפות שלי", ושר הביטחון אהוד ברק, המזוהה אף הוא עם עשירי ישראל (דימוי שנקשר בדירתו שבמגדלי אקירוב), העניק ראיונות בעלי ניחוח סוציאליסטי. הדברים הגיעו עד אבסורד כאשר אפילו "פורום ראשי החברות ובכירי המשק" — מועדון יחסי הציבור של אותם "טייקונים" שהיו מושא המחאה — פרסם מכתב לראש הממשלה ובו הזדהות עם דרישות המפגינים. עם כל זאת, כפי שנראה בהמשך, לצד קולות אלה נשמעו גם קולות מבקרים ומסתייגים.

גל ההפגנות הגיע לשיאו ב-3 בספטמבר במה שכונה "הפגנת המיליון", כאשר כ-400 אלף איש הפגינו בכל רחבי הארץ, מתוכם כ-300 אלף בתל אביב. הייתה זו לפי כל ההערכות

1 כמה מארגונים אלה היו מרכז אדום, מכון ון ליר בירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרכז טאוב ומכון ירושלים לחקר ישראל. עיתון הארץ, הנחשב לעיתון של המעמד הבינוני-הגבוה, ועוד יותר מכך המוסף הכלכלי שלו, *TheMarker* — בדרך כלל מעוז אידיאולוגי של גישת השוק הפרטי — העמידו את המחאה בראש מעייניהם ותמכו בה באופן גורף. עם זאת, הם עשו כן מבלי לסגת מתמיכה נחרצת בכלכלה התחרותית, אלא דווקא מתוך נקודת מוצא זו, ומתוך טענה כי הבעיה במשק הישראלי היא הריכוזיות של ההון, היצרת מונופולים, הגורמים בתורם לעיוותי הקצאה (כגון מחירים גבוהים).

ההפגנה הגדולה ביותר שהתקיימה בישראל אי פעם, וללא ספק ההפגנה הגדולה ביותר סביב נושאים חברתיים. לאחר המאהלים התפנו, ורק מעט חסרי בית שדרו במאהלים נשארו בהם זמן מה אך לאחר מכן פונו גם הם, לעתים אגב חיכוכים והתנגשויות עם הרשויות. במוצאי שבת, 29 באוקטובר, התקיימו "אירועי הסיום" של מחאת הקיץ: עצרות המונים שהמרכזית שבהן הייתה ככיכר רבין בתל אביב. חשש המארגנים כי הכיכר לא תתמלא התבדה, אך כפי שתיאר עיתונאי מאוהדי המחאה: "הכיכר התמלאה אדם אך היא התרוקנה ממחאה" (לוי 2011). היעלמותה המידית של המחאה מן הרחובות כמעט בלא להותיר עקבות הייתה מפליאה לא פחות מעצם פריצתה מאה ימים קודם לכן.

ב. בין אליטת ההון למעמד התחתון: הפוליטיקה של המעמד הבינוני

מחאה של מי הייתה זאת? מי היו המנהיגים? המשתתפים? התומכים? ומנגד, מי לא השתתפו בה, מי הסתייגו ממנה ומי התנגדו לה? תשובה אפשרית אחת לשאלה "מחאה של מי?" נתנה המחאה עצמה באמצעות סיסמתה העיקרית: "העם דורש צדק חברתי". בישראל, ההוראה הרווחת של המושג "עם" היא קהילת הלאום האתנו-תרבותית (במובן של *ethnos* או *volk*) היהודית או היהודית-ישראלית: "עם ישראל" ו"העם היהודי" הם מושגי ציר בזהות הציבורית והישראלית ובחוקי המדינה. אך השימוש במונח "עם" במחאה של קיץ 2011 היה חדש ושונה. הפעם הורה המונח "עם" על האחדות והעממיות של "כל העם" (כנגד אליטות ההון והשלטון), והדרישה ל"צדק חברתי" הייתה למכנה המשותף והמאחד של ה"עם".

התפשטות מאהלי המחאה אל מחוץ למרכז התל-אביבי, והשתתפותם של תושבים משכבות מוחלשות, מיישובי פריפריה ובמידה פחותה אף מיישובים ערביים, נתנה למוחים הצדקה לדבר בשם "העם". כך, למשל, בהתבטאות של סתיו שפיר: "היום באה הומלסית מירושלים, באו חבר'ה מאילת, באים מכל המדינה. זו מחאה של כולם, אנחנו כולנו באותה סירה". סקר שנעשה בתחילת אוגוסט תומך בהשערה שהמחאה הקנתה משמעות רחבה למסמן "עם". הסקר גילה תמיכה גורפת של 88% מן האוכלוסייה במחאה, והוכיח כי היא חוצה קווים מגזריים ופוליטיים (ידיעות אחרונות 2011).

אך למרות דימוי עצמי זה של המחאה, אי-אפשר להתעלם מכך שהמחאה גם שעתקה את השסעים הסוציו-פוליטיים המוכרים זה מכבר בחברה בישראל. לא כולם השתתפו במחאה במידה שווה ולא כולם תמכו בה במידה שווה. כנאמר, כבר מתחילתה זוהתה המחאה כמחאת "המעמד הבינוני". זיהוי זה אכן נכון ביסודו, אבל נדרש ליתר דיוק. מצד אחד, יש לצמצמו: יוזמי המחאה שייכים לאגף מסוים במעמד הבינוני: האגף הצעיר, המשכיל יותר והעשיר פחות (בורדייה מכנה אותו "הפרקציה הנמוכה של המעמד הגבוה", בורדייה 2005); ומצד שני, יש להרחיבו: המעמד הבינוני אינו מגזר מוגדר ומסוגר. למעשה, הוא "השדרה מרכזית" בחברה הישראלית וכלולות בו קבוצות שונות מקרב האוכלוסייה, כולל אוכלוסיית הפריפריה.

את מאפייני הגרעין היוזם של המחאה ניתן לאבחן בבירור. בלטו בו הנשים, וברובו הורכב מצעירים בני 25–35, רווקים ורווקות, תושבי תל אביב, בוגרי בתי ספר עיוניים, סטודנטים בתחומי התקשורת ומדעי הרוח, בעלי אוריינות דיגיטלית, עיתונאים (בבלוגים ובמדיה המקומית התל-אביבית) וקולנוענים. גרעין זה מצטייר, אם כן, כשייך ל"מעמד היצירתית" החדש יחסית של החברה הפוסט-תעשייתית/פוסט-פורדיסטית, או למה שמכונה מעמד ה"בוכו": הבורגנות הבורהמינית (Brooks 2000; Florida 2002). הגורמים המבחינים את הפלח של המעמד הבינוני שיוזם ונשא את המחאה הם רמת השכלה וסגנון חיים, יותר ממקומם ב"מערכת הייצור". לפיכך, ניתן לקבוע כי בעוד שההקשר של המחאה הוא מעמדי מובהק (כפי שנראה בפרק ג להלן), המחאה עצמה התגבשה סביב קבוצת סטטוס אשר ביקשה לייצג דווקא את האינטרס האוניברסלי של "העם" (וראו את מאמרם של זאב רוזנהק ומיכאל שלו "הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי", בגיליון זה). אל הגרעין הראשוני של המחאה הצטרפו נציגי קבוצות מאורגנות, שתרמו תרומה חשובה בהמשך הפעילות בקיץ מבחינה לוגיסטית ומספרית. קבוצה ראשונה כזאת היא הסטודנטים, שיוצגו על ידי איציק שמולי, יו"ר התאחדות הסטודנטים הארצית. תנועת "דרור ישראל" הצטרפה גם היא למחאה. התנועה, שהוקמה בשנת 2006, מאגדת את תנועת הנוער העובד והלומד ואת הקהילות השיתופיות של בוגרי התנועה. היא מצהירה על נאמנותה לערכי הציונות, החלוציות והשוויון מבית תנועת העבודה. לפי משתתפיה וסמליה התנועה מייצגת את המגזר החברתי שהסוציולוג ברוך קימרלינג כינה האחוס² לים: אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים, לאומיים (קימרלינג 2001). ניתן אפוא לקבוע כי בבסיס ההתארגנות הראשונית של המחאה היו שלוש קבוצות: הגרעין הבורגני-בוהמיני התל-אביבי, הסטודנטים ונציגי ה"אחוס" לים, ואלה קיבעו את תדמיתה כמחאה של המעמד הבינוני, אף שהיא סחפה גם ציבורים נוספים.²

"המעמד הבינוני" לא צעד לבד, ולו צעד לבד לא היה מצליח ליצור את התנופה וההיקף שהיו למחאה. היא התרחבה עם הצטרפותן של קבוצות חברתיות בעלות אפיונים אחרים: מעמדיים (מחוסרי דיור, דיירי שכונות מצוקה),³ אתניים (פלסטינים אזרחי ישראל, מהגרי עבודה ומבקשי מקלט) וגיאוגרפיים (אוכלוסייה ביישובי פריפריה — הן במרכז הארץ והן בצפונה ובדרומה). כאמור, מקומן של הנשים בלט מאוד במחאה, ובפרט במנהיגות (על כך ראו את מאמרה של חנה הרצוג "מבט דורי ומגדרי על מחאת האוהלים", בגיליון זה). במובן זה, הסיסמאות המאחדות של המחאה (שדיברו בשם "העם") היוו חלופה לא רק לשיח הלאומי אלא אף לשיח המגזרי שהיה מרכזי משנות התשעים (ועוגן מבחינה אינטלקטואלית בשיח הפוסטמודרני והפוסטקולוניאלי). הרבגוניות שהוכלה במושג "העם" הייתה אפוא מאפיין חשוב של אירועי המחאה. עם זאת, התמיכה במחאה לא התפלגה באופן אחיד בין חוגים

2 פרופיל זה מתאים גם לתנועות מחאה מקבילות במדינות אחרות. המחקר מראה כי באופן טיפוסי המשתתפים בהפגנות הקשורות להתנגדות להפרטה או לניאו-ליברליזם נוטים להיות צעירים משכילים ממעמדות הביניים.

3 על כך ראו את מאמרו של חן משגב בגיליון זה: "פרו'קטור על החצר האחורית של ישראל": מחאת האוהלים מנקודת מבט פריפריאלית-עירונית".

חברתיים ופוליטיים שונים ולא זו בלבד אלא שהיו חוגים חברתיים שהסתייגו ממנה או אף התנגדו לה.

תומכי המחאה לא היו בעלי מוצא עדתי אחד. בקרב יוזמי המחאה בלטו, כאמור, בני המגזר ה"אחוס"לי", ואילו במחאה עצמה השתתפו ותמכו אנשים ממעגלים רחבים בהרבה. אחדים מדוברי המחאה מוכרים מהתארגנויות קודמות שהיו מזרחיות במוצהר, כגון הפנתרים השחורים והקשת הדמוקרטית המזרחית. לצד השתתפותם של בני מוצא שונים בכל המאהלים בארץ, מאפיין מובהק של המחאה היה דווקא היעדרה ואפילו שלילתה של זהות עדתית בבחינת נושא. בעיני מנהיגי המוחים, השיח העדתי נחשב בעיקרו כסוגיה מפלגת, השייכת לעבר ונוגדת את האינטרס החברתי העממי, חוצה הזהויות. דפני ליה, למשל, הביעה את דעתה כי השיח המציב אשכנזים מול מזרחים הוא "שיח ישן" המנציח את מדיניות ה"הפרד ומשול" של ממשלות ישראל ובכך משרת את שימור הפערים (מג'ר 2012). עם זאת מצד נציגים מזוהים של ציבורים מזרחיים, הן מימין והן משמאל, נשמעו אף הסתייגויות מהמחאה. כך למשל, אנשי ציבור מזרחים בכירים מש"ס ומהליכוד תיארו את המחאה בביטויים מתייגים ומכפישים כגון "צפונבונית"⁴.

ציבור שניכרה בו אמביוולנטיות כלפי המחאה היו הפלסטינים אזרחי ישראל. מאהלי מחאה הוקמו בבאקה אל-גרבייה, בטייבה, בסח'נין, במייסר, במג'ד אל-כרום, בקלנסווה ובערים אחרות. במאהל רוטשילד ניצב אוהל שסומן במספר 1948 ואכלס פעילים חברתיים ערבים מיפו, ובמאהל באר שבע היה אוהל של מפוני היישוב הכדואי אל-עראקיב. כמו כן, ברוב העצרות הגדולות נאמו דוברים ערבים, ופעילים ומומחים פלסטינים אזרחי ישראל השתתפו בצוותי המומחים שליוו את המחאה. עם זאת, הציבור הערבי בישראל היה ברובו מנותק מן המחאה, ככל הנראה על רקע של שונות תרבותית וניכור לאומי.⁵

אף שאחת מסיסמאות המחאה הייתה "לא ימין ולא שמאל, הערבות מעל הכול", ואף שההנהגה טרחה להדגיש השכם והערב כי המחאה "לא פוליטית", היחס למחאה נבע ממקורות פוליטיים. סקרי דעת קהל מורים בכירור על ירידה בתמיכה במחאה ככל שנעים במנעד הפוליטי משמאל לימין — מכמעט מאה אחוזי תמיכה בקרב מצביעי העבודה ועד

⁴ כך למשל התבטא השר יעקב מרגי מש"ס: "זו המחאה של הצפונבונים. זו מחאה של סטייל, ובדרך גם של כל השמאל החברתי [...] זה לא בזוגלו ואזולאי, זה אורן ברקוביץ, וגם ארד, ואני לא רדוף ולא מתוסכל. אני מציע שתבחנו אותי, כי ביום שהמאהל ברוטשילד יפורק, אף אחד לא יסקר את המאהל בבאר שבע ובעפולה. ולעם החכם שלנו נאמר בואו לא נהיה נאיביים נאמר לכולם שינוי סדר יום חברתי כן, אנרכיה לא!" (גלובס 2011). הצגה מכפישה של המחאה כ"צפונבונית" חזרה עוד בפי כמה דוברים. כך למשל נפוצה אמירתו של דוד עמר, ראש עיריית נשר מטעם הליכוד: "אם מביאים למאהל שושי ב-35 שקלים — זה לא מראה שהמצב של המפגינים קשה במיוחד. [...] אתה הולך ברוטשילד באחת וחצי בלילה והכל נרגילות ושושי... זו לא מחאה" (חדשות 2 2011).

⁵ יוסף חסן מאוניברסיטת חיפה טוען: "המנהיגים והציבור הערבי לא נרתמו למשימת הצדק החברתי הלאומי, כי אינם מרגישים שייכות לישות הגיאופוליטית הישראלית. הם מרגישים מחוברים הרבה יותר ללאומיות הערבית הפלסטינית. בעבורם מחאת הצדק החברתי הישראלית יותר מדי ולכן אינה שלהם. [...] אין ספק שהיעדר הסולידריות, מיעוט הקשרים החברתיים, ובמיוחד המתח הפוליטי והעימות הלאומי בין שני העמים תרמו את חלקם להיעלמות המחאה החברתית מהרחוב הערבי" (חסן 2011).

לכחמישים אחוזי תמיכה בקרב מצביעי הבית הלאומי. סקר שנעשה בתחילת אוגוסט 2011 מצא כי לו הייתה קמה מפלגה חדשה בראשות יוזמי המחאה היא הייתה זוכה לקולות של מצביעי מרכז-שמאל ולא הייתה נתמכת על ידי מצביעי יהדות התורה, ש"ס, הבית היהודי והאיחוד הלאומי (ויסמן 2011א). סקר שנעשה בתחילת אוקטובר 2011 מצא כי 23% מן הציבור היו מצביעים למפלגה כזאת. בקרב מצביעי המפלגה ה"שמאלית" ביותר, העבודה, נמצאה תמיכה של 46% ואילו בקרב מצביעי המפלגה הימנית ביותר, ישראל ביתנו, התמיכה הייתה 14% (ראו בטבלה להלן).

"לו יוזמי המחאה היו מקימים מפלגה חדשה, האם היית מצביע לה בבחירות הקרובות לכנסת?"

מזבועי ישראל ביתנו	מזבועי הליכוד	מזבועי קדימה	מזבועי העבודה	עדיין לא החליטו	סך הכול	
14%	21%	32%	46%	21%	23%	סיכוי גבוה מאוד או די גבוה
50%	58%	28%	35%	34%	45%	סיכוי נמוך או כמעט אין סיכוי

מתוך סקר של מכון רפי סמית, צוטט בגלובס ב-4 באוקטובר 2011 (ויסמן 2011ב).

שלוש קבוצות משמעותיות באוכלוסייה המזוהות עם הימין הפוליטי לא לקחו חלק במחאה: חרדים, דתיים-לאומיים, והעולים מברית המועצות לשעבר. הציבור החרדי, למעט חריגים בודדים, הדיר רגליו ממחוזות המחאה. ציבור זה אינו נוהג להשתתף באירועים בזירה הציבורית הכללית יחד עם חילונים. יותר מכל מגזר אחר בישראל ציבור זה סמוך על שולחן המדינה בדפוס מגזרי מובהק, ואינו טרוד במדיניות כללית שאינה נוגעת לו ישירות. מאפיינים אלה של התרבות הפוליטית החרדית אינם חדשים והם מבוססים על העיקרון של קבלה פרגמטית של המדינה מתוך הסתייגות אידיאולוגית ממנה (ראו למשל רביצקי 1993).

הציבור הדתי-לאומי חשש כי הדרישה ל"צדק חברתי" ול"מדינת רווחה" תתורגם לדרישה להקטנת ההוצאה הלאומית על ההתנחלויות ואף להפסקתה, דרישה שהשמאל נוהג להציג מדי פעם בפעם בסיסמה "כסף לשכונות ולא להתנחלויות" (ראו גוטוויין 2004; סבירסקי 2005א). עם זאת, מגזר זה שואף זה מכבר "להתנחל בלבבות" ולכן כאשר המחאה נראתה כסוחפת את ה"עם" היה לנציגיו עניין להדגיש שאין סתירה בין "חברתיות" לבין "לאומיות". גוף בשם "המחנה הלאומי" נטע אוהל בשדרת רוטשילד שסיסמתו "יש פתרון —

בנייה ביהודה ושומרון". אך הניסיון לחבר בין המחאה לבין הציבור הדתי-לאומי נועד לכישלון, משני הצדדים.⁶

הציבור השלישי שנוכחותו במחאה הייתה שולית יחסית הוא עולי ברית המועצות לשעבר. כחודש לאחר פרוץ המחאה התארגנה קבוצה של יוצאי חבר העמים ופתחה אתר לתמיכה במחאה בשם "בבושקה"⁷. עם זאת, בקרב ציבור זה ניכרה הסתייגות מן המחאה. אחד ההסברים לכך הוא סלידתו מכל מה שנתפס כנגוע בסוציאליזם. הסבר אחר טמון בריחוק שבין מגזר זה לבין המגזר ה"ישראלי" (האחוס"לי כאמור) והתל-אביבי-בוהמי המזוהה עם המחאה.⁸ היחס העוין של ציבור זה למחאה ניכר גם בהתבטאויותיו של אביגדור ליברמן, ראש מפלגת ישראל ביתנו (קרופסקי 2011). כמו כן, בבלוגים ברוסית כונו המפגינים "ילדים של עשירים".

עוד אוכלוסייה שלא השתתפה בפעולות המחאה היא העובדים המאורגנים, אנשי הצווארון הכחול והצווארון הלבן כאחד. מובן שמרבית המשתתפים במאהלים ובהפגנות היו "עובדים", אך האיגודים המקצועיים וועדי העובדים לא לקחו חלק פעיל במחאה,⁹ למעט מקרים יוצאים מן הכלל כמו הפגנת התמיכה שהתקיימה בחצר בית הוועד הפועל של ההסתדרות ב-4 באוגוסט 2011, כשלושה שבועות לאחר פרוץ המחאה, תחת הסיסמה "עובדים עם המחאה". אך ההסתדרות נמנעה מלהשתתף בפעילות מחאה חברתית שבה היא אינה השחקן הראשי.¹⁰ בעיקרו של דבר הייתה זו מחאה של צרכנים. דרישות המחאה עסקו הרבה יותר במחירי המוצרים והשירותים מאשר בתנאי העסקה והשכר של יצרני המוצרים וספקי השירותים. המחאה החלה, כאמור, סביב נושאים הקשורים להיבט הצרכנות של המשק – מחירי מזון, מצוקת דיור, מחירי שירותים ועוד. גם בהמשך, כאשר התביעה הכללית ל"צדק חברתי" התגבשה לתביעות מוגדרות, הושם דגש בהיבטים החלוקתיים של תקציב המדינה ולא בשינוי תבנית הייצור וההשקעה (למשל במאזן הלאמה-הפרטה). לבסוף, הקבוצה החברתית שכמובן לא השתתפה במחאה ולא תמכה בה, שכן כנגדה היא כוונה, הייתה אליטת ההון. אנשי אליטת ההון כפיננסים, בתעשייה ובמקצועות החופשיים ואף נציגיה בממשלה, הופתעו מעוצמת

6 ראשי מועצת יש"ע באו לשדרות רוטשילד כדי לבטא שם את זהותם ולהגדיר את סדר היום החברתי-לאומי שלהם. הם הביעו את תקוותם כי "המאבק הזה בנושא הדיור ייתן את אותותיו גם לצעירים ביהודה ושומרון, שסובלים מהקפאת בנייה במשך חמש שנים", והכריזו: "כדאי בשנים הקרובות להתרכז במצוקות הבית פנימה, במקום לעסוק במה אבו-מאזן אמר אתמול בלילה" (פיילר 2011).

7 בין פעילי הקבוצה היו אסתר רפפורט, ויקי אידז'נסקי ומריק שטרן. חברת הכנסת נינו אבסדזה מקדימה תמכה במחאה באופן בולט.

8 מרינה סולודקין, חברת הכנסת מטעם קדימה, הסבירה: "הסיסמה 'העם דורש צדק חברתי' מעלה בקרב לא מעט אנשים תחושות דז'הו-ו מהעבר הלא כל כך רחוק של ברית המועצות – עבר שהעולים ביקשו לברוח ממנו. הציבור הרוסי היה מעדיף לשמוע סיסמה בנוסח 'מי שלא עובד – לא אוכל' וכן 'שוויין בנטל' (לשכת ח"כ ד"ר מרינה סולודקין 2011).

9 טענה זו מחייבת שתי הסתייגויות: עובדים ששייכים למעמד הבינוני (כגון עובדות סוציאליות ופסיכולוגים) השתתפו במחאה בצורה מאורגנת, וכן גם ארגון העובדים "כוח לעובדים", אם כי הוא ארגון קטן.

10 ההסתדרות נשארה מחוץ לתמונה, ובתחילת נובמבר, אחרי שוך גל המחאה, יזמה שביתה ארצית בנושא עובדי הקבלן, אולי כדי להשיב את יוקרתה האובדת כארגון-העל של הנושאים החברתיים.

המחאה העממית. בתחילה הם הביעו זלזול בה ובהמשך העמידו פנים כי קלטו את המסר, אך הם כנראה ידעו כל העת כי כל קיץ מגיע לקצו.

בהתחשב בתמונת מצב חברתית זו נראה כי ה"עם" היה בכל זאת "העם שבאמצע", כלומר המעמד הבינוני החילוני, וכי המחאה סימנה תפנית אפשרית בפוליטיקה של מעמד זה. ב-25 השנים האחרונות חָבַר המעמד הבינוני לאליטת ההון ותמך במהפכה הניאו-ליברלית שהנהיגה. הסטארט-אפיסטים הצעירים, "נערי האוצר" והפרופסורים לכלכלה הם רק כמה דוגמאות בולטות לכך. אנשי מעמד זה לא הבינו שמדינת הרווחה מיטיבה גם עמם ותמכו דווקא בצמצומה. אך כאשר אכן התבצעו הצמצומים הם מצאו עצמם מטפסים במעלה המדרגות היורדות — עובדים יותר אך מצליחים פחות לעמוד בהוצאותיהם ולממן את השירותים שראו בהם זכות מובנת מאליה, כגון בריאות וחינוך (ועל כך נרחיב בפרק הבא). במצב זה החלו חלק מבני המעמד הבינוני, ובעיקר אלה הצעירים והמשכילים יותר במרכז הארץ אך גם בדרומה ובצפונה, להיווכח כי בעוד שהם מוסיפים למלא את חלקם ב"חווה הרפובליקני"¹¹ — לשרת בצבא ולשלם מסים — הרפובליקה אינה נותנת להם את חלקה.

לתפנית חברתית זאת יש גם פן פוליטי. לטענת נציגי המעמד הבינוני (בפרט החלק החילוני שבו), בו בזמן שהרפובליקה קפצה את ידה מן המעמד הבינוני והעובר היא הוסיפה לגלות נדיבות רבה כלפי החרדים והמתנחלים, אף שמגזרים אלה אינם בעלי ברית ל"חווה הרפובליקני". זכורה בנוגע לעניין זה "מחאת הפריירים" בחורף 2012, שבה מחו אנשי מילואים על אי-שירותם של החרדים בצה"ל. המגזר החרדי אינו מחויב להשתתפות בייצור ובשמירה על הביטחון, והמתנחלים אף הם נתפסים בעיני המעמד הבינוני כמגזר שגם חי על חשבון משלם המסים וגם מורד בשלטון החוק (ולפי השקפת השמאל והמרכז אף מסכן את ביטחונה של ישראל בטווח הארוך). למעשה, השמאל מעלה כבר זמן רב טיעון בדבר "כלים שלובים", שלפיו הסיבה האמתית לצמצום הרווחה בתחומי הקו הירוק היא העברת תקציבים להתנחלויות בשטחים ויצירה של מעין מדינת רווחה למתנחלים (גוטוין 2004; סבירסקי 2005). מצב זה של תמיכה פוליטית ותקציבית בלתי מסויגת במגזר החרדי ובמגזר המתנחלים מוחרף וכולט יותר כמובן תחת שלטון קואליציית הימין בראשות בנימין נתניהו ובהיעדר אופק של תקווה מדינית. לקראת קיץ 2011 קואליציה שלטת זו אף הקצינה את פגיעתה בדמוקרטיה בתוככי הקו הירוק באופנים שונים.

אם כן, ניתן להסיק כי קבוצות מקרב המעמד הבינוני מצאו עצמן ב-2011 דחוקות בגבן אל הקיר — מבחינה כלכלית ומבחינה פוליטית — וביקשו לקומם "עם" שידרוש לעצמו צדק חברתי. אם כך, המחאה ביטאה ניסיון (שלא בהכרח צלח) לחולל שינוי ב"קואליציה המעמדית" בישראל: ניסיון של חלק מהמעמד הבינוני להתרחק מאליטת ההון ולפעול למען עצמו, יחד עם השכבות הנמוכות, ועל בסיס של פוליטיקה שניתן לכנותה פוסט-פוסטמודרנית, כלומר כזאת המייצרת סולידריות חברתית-מעמדית שמתקיימת מעבר לפילוג מגזרי-זהותי.

ג. בין 1985 ל-2011: שלטון ההון ותוצאותיו החברתיות

מה גרם למחאה ומה היו מטרותיה? מנהיגי המחאה הגיעו אליה בלא דוקטרינה מגובשת ואף בלא ידע שיטתי בתחומי החברה והכלכלה, אך ההיענות של הציבור ותשומת הלב התקשורתית אילצו אותם למהלך מזורז של הגדרת תביעותיהם. מסמך ראשוני קצר ובו דרישה לשינוי ה"שיטה" הוצג במסיבת עיתונאים ב-25 ביולי 2011 (צוותי ספיבק-יונה 2011). המסמך מונה שורה ארוכה של דרישות המכוונות להפסקת ההפרטה (אך לא ל"הלאמה" מחודשת), לשינוי הרכב המיסוי כך שיהיה פרוגרסיבי יותר, להורדת מחירי הדירות וגובה השכירות, להשקעה בחינוך, בבריאות וברוחה, להעלאת שכר המינימום, לביטול ההעסקה בקבלנות במגזר הציבורי ועוד. כלל הדרישות הללו הוצגו כרשימה פרטנית ובלא מסגרת רעיונית מגובשת או התייחסות כוללת למבנה החברתי או אפילו למדיניות הממשלתית. יהיה נכון לומר כי לפחות בשלב זה הופנתה המחאה כנגד התוצאות של ה"שיטה" יותר מאשר כנגד ה"שיטה" עצמה, שנשארה בבחינת נעלם.

גיבוש תביעות המחאה בהמשך התבסס בין השאר על חוברת בשם נייר הלקמוס שהוכנה על ידי תנועת "דרור ישראל" ועל עבודתם של "צוותי המומחים" המייעצים למחאה, שהוקמו ב-15 באוגוסט 2011, בתגובה להקמת הוועדה לשינוי חברתי כלכלי (ועדת טרכטנברג) על ידי הממשלה שבוע קודם לכן. עבודת הצוותים, שבראשם עמדו הפרופסורים אביה ספיבק ויוסי יונה, הביאה לידי העמקת התודעה והרחבת הדרישות, ואף לידי רדיקליזציה מסוימת של התביעות. המתווה העולה מעבודתם אכן הציע בפעם הראשונה חלופה למודל החברתי-כלכלי ההגמוני הניאו-ליברלי. עם זאת, אין מדובר במתווה מהפכני אלא בגישה רפורמית קיינסיאנית סוציאל-דמוקרטית שאינה משנה מיסודה את חלוקת הקניין ואת אופן פעולתו של ההון הפיננסי, אלא מקבלת את החינויות של השוק הפרטי כמסד לפעילות כלכלית.¹² אך למרות זאת, במחאה הופגנה בפעם הראשונה בקנה מידה גדול התנגדות ציבורית לשיטה הכלכלית-חברתית הקפיטליסטית כפי שהתמסדה בישראל מאז 1985.

אם כן, מהם התנאים הכלכליים-חברתיים שגרמו לפרוץ המחאה? כדי להתייחס לכך יש להזכיר בקצרה את ההיסטוריה של הקפיטליזם בישראל בעת האחרונה. ב-1985, במענה למשבר כלכלי חריף, החליטה ממשלת הליכוד-העבודה על "התוכנית לייצוב המשק", שלמעשה הסבה את המשק מתבנית פורדיסטית (תעשייתית ולאומית) לתבנית פוסט-פורדיסטית (פיננסית וגלובלית), וממדיניות כלכלית קיינסיאנית (מתכננת, מתערבת ומבצעת חלוקה מחדש) למדיניות כלכלית ניאו-ליברלית (של צמצום התפקוד החברתי של הממשלה, והעצמת "שוק חופשי" הכפוף לתאגידים עסקיים ולקבוצות הון).¹³ ראוי להבהיר שהשינוי שהחל ב-1985 לא היה מסוציאליזם לקפיטליזם, אלא מקפיטליזם ברגם האירופי לקפיטליזם ברגם האמריקני. מאז קום המדינה נהגו אפוא בישראל שני דגמים עיקריים של משטר כלכלי-חברתי: הדגם הפורדיסטי-

12 לאחר חתימת מאמר זה פורסמו הדוחות המלאים של צוותי המומחים, ראו יונה וספיבק 2012.

13 על תמורות אלה ראו גרינברג 2001; פילק ורם 2004; פלד ושפיר 2005; רם 2005; סבירסקי 2005; 2006.

קיינסיאני עד 1985, והמודל הפוסט-פורדיסטי הניאו-ליברלי מאז ואילך.¹⁴ המחאה שהתחוללה בקיץ 2011 הציבה בפעם הראשונה מאז 1985 חסם חברתי לפני "הכלכלה החדשה". במשטר הפוסט-פורדיסטי הניאו-ליברלי שהתמסד עלה באופן משמעותי כוחו של קודקוד אחד במשולש היחסים הפורדיסטי הקודם: כוחה של אליטת ההון ("טייקונים"), וזאת לעומת פחות כוח המדינה ושאר האוכלוסייה.¹⁵ בישראל הייתה זו תפנית משמעותית אף יותר מאשר במדינות מפותחות אחרות, שכן בישראל לא הייתה קודם לכן אליטת הון עצמאית ועוצמתית. מאז שנות השמונים נוצרה בישראל אליטה כזו, ודווקא בסיוע המדינה. השליטה החדשה הבלתי שוויונית על העושר מקורה במשקל היחסי הקטן והולך של המשק הציבורי לעומת המשק הפרטי, ובריכוז העוצמה הכלכלית במוקדי שליטה פרטיים מועטים.

שינוי מאזן הכוחות המעמדי כרוך, אם כן, בשני תהליכי מפתח הקשורים זה לזה – הפרטה ומרכז. ההפרטה מפרקת את הבסיס הציבורי של יצירת עושר וחלוקתו, והמרכז מעביר את השליטה במשאבים אלה לידי אליטת הון מצומצמת. המדיניות הכלכלית הניאו-ליברלית כוללת הפרטת נכסים ומפעלים ציבוריים, ליברליזציה מסחרית ופיננסית, דה-רגולציה של הפעילות במשק, דה-קולקטיביזציה של יחסי העבודה, הפחתה של פרוגרסיביות המיסוי, צמצום של שירותי הרווחה והפעלת מדיניות תקציבית מצמצמת. זוהי מדיניות המתעדפת את אליטת ההון, מתוך תפיסה כלכלית-אידיאולוגית שלפיה אליטה זו היא הגורם לזמיחה כלכלית, לעומת המשק הציבורי המהווה משקולת על רגלי המשק (בנימין נתניהו השווה את המשק הציבורי לאיש שמן הרוכב על איש רזה – המשק הפרטי). זאת ועוד, מדיניות זו נסמכת על הטענה כי בסופו של דבר ייחנה גם הציבור הרחב מחלחול העושר כלפי מטה.

ההפרטה מתבטאת בצמצום חלקו של המגזר הציבורי במשק, שתוצאותיו החלשת מדינת הרווחה וציבור העובדים. דרך ישירה מובילה מן ההפרטה אל המרכז. לאחר נסיגת המדינה וירידת ההסתדרות ממעמדה התברר כי החלל הציבורי שנוצר במרכז הזירה הכלכלית היווה הזדמנות היסטורית להיווצרות אליטת הון בישראל. החלל לא התמלא ב"שוק חופשי" אלא דווקא בשוק הנשלט באופן ריכוזי. אלא שלא כמו בעבר, לשליטי השוק החדשים, הלא הם אנשי אליטת ההון הפרטי, אין מחויבות לציבור. מהי אפוא מידת המרכז הכלכלי בישראל? מחקר בנק ישראל שנעשה בידי קונסטנטין קונסקו קובע כי כעשרים קבוצות עסקיות, רובן ככולן

¹⁴ מיכאל שלו מציג מושג מקביל של "משטר כלכלי מדיני" ומחלק את התקופה שמאז קום המדינה לשלושה משטרים כאלה: המשטר של "מדינת פיתוח" בשנים 1948–1967, המשטר של "משק מלחמתי" בשנים 1967–1985, והמשטר הניאו-ליברלי שהחל ב-1985 (שלו 2004). לנושא התפניות במשטר הכלכלי-מדיני ראו סבירסקי 2005; 2006. באשר להתפתחויות המקבילות בתרבות הפוליטית בישראל ראו רם 2005; פילק 2006.

¹⁵ העצמת כוחו של ההון והחלשת הציבור והמדינה במשטר החדש הסתייעו בשני גורמים קשורים: ראשית, התפתחות טכנולוגיית המידע והתקשורת, המאפשרת את מרכז הניהול לעומת ביזור הפעילות בשטח; ושנית, על בסיס זה, התפתחות הפעילות הכלכלית העל-לאומית (גלובליזציה), המספקת להון בסיס פעילות חיצוני, המנותק מהזירה הפוליטית הלאומית שכבלה אותו לאוכלוסייה. גורמים אלה הפכו את ההון לנייד ולבעל יכולת שליטה למרחוק. באמצעות פרס ההון רשת של פעילות כלכלית על-לאומית אשר ערערה את יכולת הניהול של המדינה, שמתה את הקרקע מתחת לארגוני העובדים והפרה את המאזנים שנוצרו בתוצרת הייצור הקודמת (רם 2005; Hoogvelt 1997, 90–113).

בבעלות משפחתית, שולטות באמצעות מבנה פירמידלי בכמחצית מכלל שוק ההון וכי מידת הריכוזיות הזו היא מהגבוהות בעולם המערבי (קוסנקו 2008; בנק ישראל 2010, 155–160).¹⁶ בעקבות המעבר לפוסט-פורדיזם ולניאו-ליברליזם נוצרה קטגוריה מעמדית חדשה המחליפה את מעמד העובדים הקלאסי (ה"פרולטריאט") – הלא היא ה"פרקריאט" (precariat) – מונח המשלב את המילים רעוע (precarious) ומעמד העובדים (proletariat). "מעמד העובדים הרעוע" אינו נהנה מביטחון תעסוקתי ומתנאים סוציאליים נלווים (Standing) (2009). תנאי ההעסקה החדשים חלים באופן ראשוני וקיצוני על שתי קבוצות עובדים: העובדים הזרים ועובדי הקבלן, אך הם מתפשטים משם לעבר שאר האוכלוסייה, כולל המעמד הבינוני. ישראל היא שיאנית עולם בשתי קטגוריות תעסוקה אנטי-חברתיות אלה. לפי הערכות, מספר עובדי הקבלן בישראל הוא 250,000–300,000 (אף שהנתון הרשמי קטן יותר) כלומר כ-10% מכוח העבודה. לעומת זאת, במדינות המפותחות הוא עומד על 1.5% (ויסברג וביאור 2011).¹⁷ חידוש מהותי נוסף הכרוך בשינויים הנדונים כאן הוא "המהפכה הצרכנית", שמשמעותה "הפרטת" אורח החיים. בניגוד לפורדיזם, שעודד את הפרט לצבור חסכונות לאורך כל שנות הקריירה שלו ולצרוך באופן מדוד רק את הדרוש, הפוסט-פורדיזם מעודד טיפוח זהות על בסיס צריכה מסיבית של מוצרים ססגוניים, רבגוניים ואופנתיים, המבוססת על זמינות של אשראי ועל משיכת יתר (גי'מסון 2002) בשנות השמונים אכן התחוללה בישראל מהפכה צרכנית, ומאז ועד היום היא מובלת על ידי קניונים, מרכזי קניות ורשתות מותגים, וכן על ידי תקשורת ההמונים. ב-1977, שנת נפילת שלטון העבודה, נפתח בתל אביב קניון דיזינגוף סנטר (ברגר 1998) וב-1985, שנת תוכנית הייצוב, נפתח ברמת גן קניון איילון. מאז נפתחו עוד למעלה משבעים קניונים ועוד 150 מרכזי קניות וישראל הייתה לרביעית בעולם בשטחי מסחר ביחס לגודל האוכלוסייה – 31 מ"ר לנפש (גלבוע 2008, 11).

אך גם כאשר מרכז הכובד של הפעילות הכלכלית מופרט, נשארת בידי המדינה הסמכות להסדיר את המציאות החברתית באמצעות מדיניות המיסוי וההקצאה (ולפקח עליה באמצעות חיקוק). מאז שנות השמונים ממשלות ישראל מנהלות מדיניות הפוגעות במרקם החברתי באמצעות החרפת אי-השוויון החלוקתי וצמצום השירותים החברתיים. אחד מקווי המדיניות תומכי אי-השוויון הוא שיעור נמוך של מסים ישירים ושיעור גבוה של מסים עקיפים. בשני העשורים האחרונים צומצם נטל המסים הישירים, המוטלים באופן פרוגרסיבי ומספקים בסיס פיננסי למדינת הרווחה, במטרה לשחרר משאבים להצבר ההון הפרטי. נטל המס הישיר בישראל עומד על כ-17.5% מן התמ"ג, לעומת כ-22.3% בממוצע במדינות השייכות לארגון המדינות

¹⁶ המחקר של קונסקו הוא מן היסודיים והחשובים בתחום. אך עיקרי הנתונים היו ידועים כבר עשור לפני כן. כך למשל ב-1998 פרסם אותם הפרשן הכלכלי סבר פלוצקר (פלוצקר 1998, וראו גם ממן 2004). מחקר אחר, של תמר שגיב מאוניברסיטת תל-אביב, מיפה את רשת השליטה הסבוכה של בעלויות וניהול בשוק ההון בישראל ומצא כי ברשת הכוללת 763 "חברות ציבוריות" (בבעלות פרטית) ו-8,022 דירקטורים ומנהלים, הקשרים הולכים ומצטופפים: מידת החיבוריות המסועפת בין הפירמות עלתה מ-70% ב-1976 ל-97% ב-2006 (המחקר מציג כמה פירמות מקושרות זו לזו) (עמית 2011).

¹⁷ שפס 2011. לניתוח התופעה ראו שטייר 2006; קמפ ורייכמן 2008.

התעשייתיות המפותחות (OECD). בנטל המסים הישירים ישראל מדורגת במקום נמוך: המקום ה-27 מתוך 31 מדינות מפותחות.¹⁸ לעומת זאת, נטל המיסוי העקיף – הרגרסיבי – בישראל גבוה בהשוואה למדינות המפותחות ועומד על כ-16.2% מהתמ"ג, לעומת 10.2% במדינות המפותחות (מנהל הכנסות המדינה 2011, 476).¹⁹

מקדם נוסף של אי-שוויון ופגיעה בשירותים החברתיים הוא קיצוץ חלקן של ההוצאות החברתיות בתקציב המדינה. בשנת 2001 עמד התקציב הממשלתי המוקדש להוצאות חברתיות על 18.5% מהתוצר ואילו ב-2007 הוא ירד ל-15.5% בלבד. שיעור ההוצאה החברתית בישראל נמוך במידה ניכרת מזה שבמדינות המפותחות (19.3% מן התוצר בממוצע), ואפילו במדינה הגרועה ביותר במדינות הרווחה בעולם המערבי – ארצות הברית, שיעור ההוצאה החברתית מכלל התוצר גבוה מזה שבישראל – 16.2% (ושם הוא נמצא במגמת עלייה מתונה בעשור האחרון!).²⁰ ההקצבה הממשלתית החברתית השנתית לנפש בישראל היא 4,143 דולר (מותאם לכוח קנייה). ושוב, אפילו בארצות הברית הקצבה זו גדולה יותר (כ-7,440 דולר), ובמדינות הרווחה האירופיות הקצבה גבוהה בהרבה (9,000–10,500 דולר לנפש) (OECD 2010).

כפי שברור, הקיטוב החלוקתי מחריף כאשר המדינה מספקת פחות שירותים ותמיכות וכאשר הון רב מצטבר בצמרת ועוני פושה בתחתית. בתווך, המעמד הבינוני מנהל "קרב הישרדות". חבריו מנסים לשמר את רמת השירותים החברתיים שהם מצפים לה, באמצעות תשלום מכיסם עבור השלמות "אפורות" (של שירותים מופרטים למחצה ולמעשה עמוסי תשלומים "מהכיס") או עבור חלופות מופרטות של שירותים, בייחוד בתחומי החינוך, הבריאות והדיוור, אך נמחצים תחת נטל ההוצאות הכרוכות בכך. מחאת 2011 הייתה התגובה לכך (על המעמד הבינוני בעולם המערבי בכללו ראו את מסתו של שלמה סבירסקי "העם דורש שליטה בכספו", בגיליון זה).²¹

18 מיקומה הנמוך של ישראל במדד זה נובע בין השאר מנטל נמוך במיוחד של תשלומי המעביד לביטוח לאומי – 1.4% תמ"ג בשנת 2008, לעומת 5% תמ"ג בממוצע המדינות המפותחות – אך גם מהורדת שיעור מס החברות מ-61% בתחילת שנות השמונים עד ל-25% ב-2010, והורדת המדרגה העליונה של מס ההכנסה מ-60% בתחילת שנות השמונים ל-40% מאוחר יותר.

19 זאת בין השאר בשל בסיס המע"מ הרחב, ובשל שיעור מס הקנייה הגבוה על כלי רכב ועל מוצרים נוספים. OECD 2010, table 1. שיעור ההוצאה החברתית בישראל נמוך עוד יותר בהשוואה למדינות רווחה כגון צרפת (28.4%), אוסטרליה, איטליה, בלגיה, גרמניה, דנמרק ושוודיה (כ-25%-27%); ואף נמוך יותר בהשוואה למדינות שרובן פחות "חברתיות" כגון הולנד, יוון, נורווגיה, פולין, פורטוגל, סלובניה, ספרד, ובריטניה (כ-20%-22.5%).

20 כך למשל, בתחום החינוך, עד 1985 ההוצאה הפרטית הייתה יציבה למדי ועמדה על סך של 2 עד 2.8 מיליארד ש"ח (במחירי 2008), אך מאז עלתה ההוצאה הפרטית על חינוך במידה ניכרת, וב-2005 היא הגיעה ל-7.8 מיליארד ש"ח (סבירסקי ודגן-בזוגל 2009, 32). בתחום הבריאות, בין 1997 ל-2007 חלקו של המימון הציבורי מסך ההוצאה לשירותי רפואה ירד מ-64% ל-53%, וחלקם של משקי הבית במימון סך שירותי הרפואה עלה מכ-33% לכ-42% (מרכיב מס הבריאות נשאר קבוע ועמד על כ-26%, כלומר כל הצמצום הוא בתמיכת הממשלה) (צ'רניחובסקי ואחרים 2010, 24). תחום מרכזי כמו דיור, שהוא הנדבך המרכזי באיכות החיים והמרכיב הגדול ביותר בתקציב המשפחתי השכיח, הופקר כמעט כולו לשוק הפרטי. התוצאה הייתה עליית מחירים ניכרת שהביאה מצד אחד לירידה חדה בבעלות על דירות, בפרט בקרב הצעירים, ומצד שני ללחץ ביקושים לדירות בשכירות, שהביא לזינוק בגובה דמי השכירות. בעשור שבין 1999 ל-2009 פחת שיעור בעלי הדירה בקרב משקי בית צעירים (עד גיל 35), מ-50.6% ממשקי הבית ל-43% מהם. במקביל, באותה תקופה עלתה ההוצאה על שכר דירה בקרב קבוצה זו ב-16% (גוטליב ופורמן 2011, 2). בשנת 2010 חלה עלייה של 14% בממוצע מחירי הדירות ועלייה של 15%-18% בממוצע במחירי השכירות (מכון ירושלים לחקר ישראל 2011, 1).

תוצאה בולטת של המעבר למבנה הפוסט-פורדיסטי הניאו-ליברלי הייתה הגידול באי-השוויון, במקביל להאצה בקצב הצמיחה. בשנת 2010 הגיע התמ"ג לנפש בישראל ל-28,800 דולרים (במונחי כוח קנייה), שמהווים כ-84% מרמתו הממוצעת במדינות OECD וכ-62% מהתוצר לנפש בארצות הברית (בנק ישראל 2010, 34). בדירוג של מדינות העולם על פי התוצר לנפש, ישראל מדורגת במקום ה-24 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2010א, לוח 28.2). בדירוג של מדינות העולם על פי איכות "ההתפתחות האנושית" ישראל זוכה למקום גבוה עוד יותר, המקום ה-15 (UNDP 2011, Table 1). זו הייתה יכולה להיות תעודת כבוד לחברה הישראלית אלמלא היה אי-השוויון בחלוקת העושר הכלכלי יוצר עוני חברתי. ההצלחה הכלכלית של ישראל רק מדגישה את הכישלון החברתי שלה, המתבטא בעלייה חדה באי-השוויון. באמצע העשור הראשון של שנות האלפיים בישראל, עמד מדד ג'יני, המדד המקובל לאי-שוויון בחלוקת ההכנסה, על 0.378. זה המדד הגבוה ביותר של אי-שוויון במדינות המפותחות, להוציא ארצות הברית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2010ב, 119).²² הליכי ההפרטה והמרכז והקיטוב בחלוקת הכנסה, שנוצרו הן עקב הנסיגה ברמת ההתאגדות של העובדים והן עקב מדיניות המיסוי ומדיניות הרווחה של הממשלה, הביאו להערכתנו ליצירת פירמידת עושר חדשה בישראל ובה שלושה נדבכים: רובד עליון המורכב מאלו הון מצומצמת ומשכבה אמידה (המאון העליון והעשירון העליון); רובד בינוני, הכולל את עשירוני ההכנסה השמיני והתשיעי; ורובד נמוך הכולל את העשירון השביעי ואת אלה שמתחתיו – ובו מעמד נמוך-בינוני, בעלי הכנסה נמוכה ואף עניים.

בצמרת פירמידת העושר של שנת 2010 שכנה קבוצה קטנה של 99 מולטי-מיליונרים, שהונם הכולל הסתכם בכ-19 מיליארד דולר (דומקה 2011). בקבוצה זו נכללו המשפחות השולטות במשק הישראלי. בשנת 2007 שלטו 19 משפחות בלבד בכ-298 מיליארד ש"ח, שמהווים כ-40% מסך ההכנסות של 500 החברות המובילות בישראל (המעסיקות יותר מ-150 אלף עובדים) (בנק ישראל 2010, 155–160; קוסנקו 2008). תחת המולטי-מיליונרים נמצאים 10,153 מיליונרים, שבשנת 2010 הסתכם הונם בכ-52 מיליארד דולר, לעומת 43 מיליארד דולר בשנה הקודמת (דומקה 2011). המאון העליון שבצמרת כולל בעלי עסקים, מנהלים, עורכי דין, בעלי מקצועות חופשיים, אנשי המערכת הפיננסית ו"בכירים" במוסדות שונים שהכנסתם החודשית הממוצעת היא כ-140,000 ש"ח. חלקו של המאון העליון בסך ההכנסה

²² ד"ר קרנית פלוג, המשנה לנגיד בנק ישראל, סיכמה את המגמה הכלכלית-חברתית שהובילה למחאה החברתית במילים אלה: "כדי להבין את שורשי המחאה צריך להסתכל על העובדה שהשכר ברוטו נשאר פחות או יותר יציב, השכר נטו עלה בצורה מאוד מתונה, אבל השירותים הצטמצמו, והאזרחים נאלצים להוציא כסף על שירותים שפעם קיבלו מהמדינה. מעניין עוד יותר לראות מה קרה לשכר לפי חמישונים. השכר נטו של שני החמישונים התחתונים באוכלוסייה ירד בצורה מתונה. לעומת זאת, השכר נטו של שלושת החמישונים העליונים עלה בצורה מתונה, מה שגרם להגדלת האי-שוויון. זה חלק מהרקע למחאה. בדיקה של היחס בין השכר לתוצר לעובד בשנים 1980–2010 מצביעה על ירידה, שכן השכר לא השתנה והתוצר עלה. כלומר, הציבור לא נהנה מהעלייה בתוצר. גם זה חלק מהרקע למחאה. כמו כן, משקל ההוצאה האזרחית הציבורית ירד ביחס לתוצר, והאזרח נאלץ לשלם יותר על בריאות, חינוך ועוד. תוסיף לזה את מחירי הדירות שעלו, ואת העובדה שיוקר המחיה אצלו גבוה, ותקבל את התמונה המלאה" (בסוק 2011).

הוא כ-14%. ולבסוף, לרובד עליון זה שייך גם העשירון הגבוה של משקי בית שהכנסתם החודשית הממוצעת ברוטו היא כ-46,000 ש"ח לחודש.

המושג "המעמד הבינוני" חזר למילון הפוליטי בעקבות מחאת 2011. בשפה מדויקת יותר הכוונה היא ל"רובד הבינוני" בחלוקת ההכנסה. לפי שלמה סבירסקי וחוקרי מרכז אדווה, במהלך השנים 1998–2009 הצטמק הרובד הבינוני (בהגדרה הכוללת בעלי הכנסה של 25% מעל ומתחת להכנסה החציונית) הן בגודלו והן בהכנסתו — הוא ירד משליש מכלל משקי הבית לקרוב לרבע בלבד (26.6%), וחלקו בסך ההכנסה ירד מכ-28% לכ-21% (סבירסקי ואחרים 2010, 18–19; כן ראו בר 2010).²³ דניאל גוטליב, סמנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, מרחיק לכת וגורס כי בשנת 2008 נעלם למעשה המעמד הבינוני. המחקרים שלעיל מורים כי חלק מבני המעמד הבינוני מטפסים כלפי מעלה בסולם הריבוד, אך חלקם דווקא מידרדרים מטה. דוח בנק ישראל קובע כי מקור המצוקה של המעמד הבינוני הוא עליית מחירי הצריכה בקצב מהיר יותר מעליית השכר החל משנת 2007 (בנק ישראל 2012). בכל מקרה, ההגדרות הסטטיסטיות של המעמד הבינוני אינן מביאות בחשבון את הציפיות של המעמד הבינוני, המבוססות על החשיפה הישירה והמקיפה לאורח החיים במדינות המערב. נראה כי בהשוואה שמביאה בחשבון את הציפיות של המעמד הבינוני, מעמד זה בישראל קטן בהרבה, ומרוכז בעשירוני ההכנסה התשיעי והשמיני בלבד, שהכנסתם הממוצעת היא 11,101 ש"ח ו-16,101 ש"ח לנפש בהתאמה, וחלקם בהכנסה 27.3% (מנהל הכנסות המדינה 2011, לוח 10).

לרובד הנמוך אנו משייכים, כאמור, את כל עשירוני ההכנסה מהעשירון השביעי ומטה. ההכנסה החודשית הממוצעת לנפש ברובד זה נעה בין 3,052 ₪ ל-9,156 ש"ח, וחלקו בהכנסה 31.3% (שם). לפי הגדרה זו, 70% מהעובדים השכירים בישראל נמצאים ברובד ההכנסה הנמוך — עם דיפרנציאציה פנימית כמובן. שכרם של יותר מ-70% מן השכירים בישראל, כ-2.3 מיליון מתוך 3.2 מיליון, הוא השכר הממוצע או למטה ממנו, כלומר כ-8,500 ש"ח או פחות (סבירסקי ואחרים 2010). חלק ניכר מבני המעמד הנמוך נמצאים מתחת לקו העוני או מעט מעליו.²⁴ מבין אוכלוסיית השכירים, חלקו של העשירון העליון בסך ההכנסה הוא 41.4%. חלקם של שני העשירונים הבינוניים (התשיעי והשמיני) בסך הכנסה הוא 27.3%, וחלקם בסך ההכנסה של שבעת העשירונים הנמוכים הוא 31.3%. ביתר פשטות — השליש העליון, בקירוב, של אוכלוסיית השכירים משתכר יותר משני שלישים מסך ההכנסה, ואילו שני השלישים

²³ להבהרה: לפי הגדרה אחת לרובד הבינוני שייכים משקי הבית שהכנסתם נעה בין 75% ל-125% של ההכנסה החציונית למשק בית. משקי בית שהכנסתם מעל 125% מהחציון הם הרובד הגבוה, ואלה שמתחת ל-75% הם הרובד הנמוך. על פי הגדרה זאת הרובד הבינוני כולל את עשירוני ההכנסה החמישי והשישי וכן חלק מהעשירון השביעי וחלק מהעשירון הרביעי.

²⁴ קו העוני הנוכחי למשק בית של שתי נפשות הוא הכנסה חודשית של 3,630 ש"ח. בשנת 2009 היו בישראל 435,100 משפחות עניות, שמנו 1,774,800 נפשות — כרבע מהאוכלוסייה בישראל — מהם 850,300 ילדים (המוסד לביטוח לאומי 2010, 6). בין המדינות המפותחות ישראל בולטת לרעה בנתוני העוני שלה מאז שנות השמונים. באמצע שנות האלפיים שיעור העוני בישראל עמד על 21% מכלל האוכלוסייה, בעוד שבמדינות OECD הוא עמד על 11% בלבד בממוצע. לשם השוואה, בצ'כיה, בדנמרק ובשוודיה שיעור העוני נמוך מ-6%, ואילו במקסיקו, בתורכיה ובארצות הברית הוא 17% ומעלה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2010א, 121).

התחתונים של אוכלוסיית השכירים זוכים לפחות משליש מסך ההכנסה. דניאל גוטליב וחוקרי הביטוח הלאומי קובעים: "המדיניות הכלכלית-חברתית בישראל נמצאת על מסלול שאינו בר-קיימא המטיל צל על יכולתה של ישראל להשיג רמת חיים גבוהה, לא רק לקומץ אנשים אלא לכלל התושבים" (המוסד לביטוח לאומי 2010, 1). בעוד שבאירופה מדברים על "חברת שני השלישים" (two thirds society), שחובתם לדאוג לרווחת השליש הנותר, בישראל נוצרה "חברת השליש האחד", המנכס לעצמו שני שלישים מן העושר הלאומי.²⁵ מחאת קיץ 2011 השמיעה את קולם של שני השלישים האחרים באוכלוסייה, אשר נכזבה ציפיתם לרמת חיים עולה ולרווחה, כפי שהניאו-ליברליזם עצמו מבטיח. הצורה הממשית שלבשה פעילות המחאה קשורה לשינויים ברפואי הייצוג הפוליטי, שעוצבו אף הם במסגרת הפוסט-פורדיסטית והניאו-ליברלית, ועל כך בפרק הבא.

ד. בין חברתי לבין הזהותי: משבר הייצוג והפוליטיקה הפוסט-פוסטמודרנית

הסיבות המבניות לפרוץ המחאה היו אפוא הנסיבות החברתיות-מעמדיות שנוצרו בעקבות המהפכה הכלכלית הפוסט-פורדיסטית הניאו-ליברלית ובעקבות הפרת החוזה הרפובליקני על ידי המדינה. אבל מה מסביר את צורת המחאה? מדוע התחוללה המחאה ברחובות ולא במוסדות הפוליטיים? מדוע באמצעים חוץ-פרלמנטריים כמאהלים והפגנות ולא באמצעות ייצוג מפלגתי? ומדוע באמצעות שפה "א-פוליטית"? הסיבה לכל אלה היא משבר ייצוג עמוק ואי-אמון כולל במערכת הפוליטית.

אחד המאפיינים הבולטים של המחאה היה הגדרתה על ידי המוחים עצמם בתואר "א-פוליטית" או "לא פוליטית". דוברי המחאה נמנעו באדיקות רבה מהזדהות עם מפלגה פוליטית כלשהי או מקשרים עם אישים פוליטיים. במיוחד הקפידו להכחיש כל שייכות לשמאל (אף כי לחלקם אכן הייתה זיקה לשמאל) וכל כוונה להפיל את ממשלת נתניהו (כפי שהאשימו אותם דוברים מן הימין). הסיבות למשבר הייצוג ולא-האמון בפוליטיקה גם הן קשורות בחלקן לתפנית הניאו-ליברלית שנותחה בפרק הקודם.

התלכדותן, מאז שנות השמונים, של כל המפלגות הגדולות סביב הפרוגרמה הניאו-ליברלית הבסיסית גרמה לטשטוש ההבחנה ביניהן. במקביל היטשטשו מאוד גם הברדלי המדיניות בין המפלגות בתחום הלאומי, כאשר הן התלכדו סביב מדיניות ה"אין פרטנר לשלום". מגמת הטשטוש הפוליטי התחזקה עם היווצרותן של מפלגות מרכז (כמו מפלגת קדימה), שבהן חברו יחד מנהיגי שמאל וימין לשעבר על בסיס אידיאולוגי עמום, ועם חבירתן לקואליציה של מפלגות שלכאורה מנוגדות מבחינה אידיאולוגית. בעיני רבים כל זה הפך את המפלגות לבלתי יציגות ובלתי אמינות.

משבר ייצוג הוא מצב של חוסר שביעות רצון רחב היקף בנוגע לאיכות הייצוג הדמוקרטי ולרפוסיו, ותחושה רווחת בציבור כי המערכת הפוליטית אינה משקפת את ענייניו ואינה מתווה פתרונות לדאגותיו (Adams 2001) בישראל, כבמקומות אחרים, משבר הייצוג נובע בין השאר ממעבר של פונקציות פוליטיות אל מחוץ למערכת הפוליטית. בתוך המערכת הפוליטית עצמה משבר הייצוג מתבטא בהפיכתן של מסגרות פוליטיות לחסרות תוכן מעבר לעצם התחרות האלקטורלית, בארעיות של מסגרות פוליטיות ובתחלופה רבה ביניהן, בהתערערות הנאמנות למסגרות פוליטיות ואף נטישתן. סקרים על אמון הציבור שנערכו בישראל גילו כי המפלגות הפוליטיות נמצאות בתחתית סולם האמון של הציבור במוסדות, ורק כרבע מן הנשאלים הביעו אמון בתפקודן (אריאן ואחרים 2006).

ניסיונות שונים להתגבר על משבר הייצוג לא צלחו. התחזקותם של ארגוני החברה האזרחית (העמותות), שתכליתם לתווך בין החברה למערכת המדינית, נבעה ממשבר הייצוג (קאופמן וגדרון 2006), אך כמו המפלגות גם ארגונים אלה לא נתנו מענה מושלם לשאלת הייצוגיות, הן בשל תהליכים פנימיים של התמקצעות (על חשבון הייצוגיות) והן מפני שהם מתמקדים בנושאים מסוימים בלבד, שלא כמו המפלגות, המייצגות השקפת עולם כוללת. התגובות למשבר הייצוג הפוליטי יצרו אפוא חלופות שאינן מייצגות את הציבור ואינן משתפות אותו.

משבר הייצוג אינו ייחודי לישראל.²⁶ במערכת הפוליטית המודרנית-פורדיסטית המפלגות היו ארגונים המייצגים ומגבשים אידיאולוגיות מסוימות וציבורים מובחנים בעלי אינטרסים מוגדרים. לעומת זאת, במערכת הפוליטית הפוסט-פורדיסטית/פוסט-מודרנית הנוכחית, קבוצות אידיאולוגיה וקבוצות אינטרס התפרקו לצבירי יחידים או למקבצים קהילתיים. התוצאה של פירוק זה כפולה: במישור אחד, הטיפוסי למעמד הבינוני, מתפתחת פוליטיקה אינדיבידואליסטית וצרכנית, הנוטה ליצור "קולות צפים", וכמישור נוסף, הטיפוסי לשכבות מוחלשות מבחינה כלכלית ומבחינת השכלה, מתפתחת פוליטיקה קהילתנית של מגזרים.

משבר הייצוג ומגבלות הייצוג חריפים אף יותר במקרה של ישראל בשל הפער בין האימוץ החד-משמעי של העקרונות הניאו-ליברליים על ידי המערכת הפוליטית והמקצועית לבין העמדות הרווחות בציבור לגבי תפקידה וחובותיה של המדינה בתחום החברתי. מחקר של מיכאל שלו מורה כי למרות תקופה ארוכה של משטר ניאוליברלי הציבור בישראל עדיין מצפה שהמדינה תהיה אחראית לאזרחיה בעת צרה ותספק להם בסיס רחב של שירותים בתחומים הנחשבים ציבוריים, בעיקר בתחומי החינוך והבריאות ובמידה מסוימת אף בתחום השיכון (Shalev 2007).²⁷ ציפיות אלה מעוגנות ב"חוזה הרפובליקני" הלא כתוב שבין המדינה לאזרחיה, בעיקר לנוכח העובדה שלמדינה יש תביעות גבוהות מהאזרחים, ובראש ובראשונה בתחום הביטחון – לתרום שנים מחייהם לשרות צבאי, ואף להשליך את נפשם מנגד בעת מלחמה. חוזה זה תקף, מבחינה מציאותית ותודעתית, בעיקר בקרב המעמד הבינוני.

26 לדיון במשבר הייצוג בישראל ראו פילק 2006; רם 2005; לסקירת המשבר ראו נחמיאס ואחרים 2010, 170-180.
27 בסקרים שונים, ובאופן עקבי לאורך השנים, הצהירו נשאלים בשיעורים גבוהים של כ-60%, שהם רואים במדינה את האחראית להספקת שירותים כגון חינוך ובריאות (לדוגמה ראו אריאן ואחרים 2006; Shalev 2007).

דוח טרכטנברג (הוועדה לשינוי חברתי כלכלי 2011) מצביע על הפרת "החווה הרפובליקני" על ידי המדינה בבחינת הסיבה העיקרית (והמוצדקת בעיני כותביו) לפרוץ המחאה החברתית. דוח בנק ישראל מחרה מחזיק אחריו בעניין זה ומגדיר את המעמד הבינוני כך: "אלה שנהוג לומר עליהם כי הם הנושאים בעיקר הנטל החברתי, הכלכלי והביטחוני, אך חשים כי רמת החיים שלהם ואיכות השירותים שהם מקבלים מהמדינה הולכות ויורדות".²⁸

לפיכך, לא פלא כי בשנים האחרונות תחושת המשבר החברתי מצאה ביטוי מחוץ למערכת הפוליטית: בניסיונות להפעיל צורות ייצוג קיימות אך רדומות כגון ועדי עובדים; בהתארגנויות ספונטניות של פעולות מחאה מחוץ למערכת הייצוגית; ובמערכות ציבוריות העושות שימוש באמצעי התקשורת ההמוניים. הצטברות של מחאות כאלה, שביטאו בדרכים שונות התנגדות לקו הניאו-ליברלי, הכשירה את הקרקע למחאה החברתית של קיץ 2011.²⁹ כל המאבקים הללו המחישו כי המפלגות איבדו את תפקידן המרכזי כמתווכות בין האזרחים לבין המדינה והותירו את הזירה הפוליטית פרוצה לתחרות מתוקשרת וממוסחרת מצד אחד, ולנאמנויות פרה-פוליטיות מגזרית מצד אחר. נוסף על כך, ברוח הפוסטמודרניסטית והפוסט-מטריאליסטית של העשורים האחרונים, שאלות של ייצור וחלוקה לא עניינו את האליטה האינטלקטואלית והתקשורתית (ראו גוטוויין 2001), ובעיני האליטה המינהלית הן היו שאלות טכניות הדורשות ידע של מומחים בלא התערבות ציבורית או פוליטית. אשר על כן, משהתעורר הצורך להעלות סוגיות מהתחום הסוציו-כלכלי לדיון ציבורי, לא נמצאו האפיקים הפוליטיים המתאימים להציגן ולדון בהן. משבר הייצוג גרם לכך שהמחאה פרצה דווקא בערוצים חוץ-ממסדיים והתנהלה בשפה א-פוליטית או אפילו אנטי-פוליטית, אך גם לכך שהמחאה התקשתה לתרגם את התמיכה בה לפעולה פוליטית ממושכת ואת תוכני המחאה לתוכנית מדינית כוללת.

28 בנק ישראל 2012, 306. עוד על נושא זה ראו פלד ושפיר 2005; לוי 2007. סתני שפיר, ממנהיגות המחאה, דיברה על הפרת "החווה בין האזרח ומדינתו" כלהלן: "במדינה שיש בה מצוקה כל כך גדולה שאינה רק באוכלוסיות החלשות אלא גם בקרב המעמד הבינוני, דרישה לשינוי מדיניות היא הוגנת. אנחנו לא קומוניסטים, אנרכיסטים או פשיסטים כפי שכינו אותנו כמה וכמה חברי כנסת. אנחנו אנשים רגילים שמשרתים את המדינה, שגדלו פה עם אמונה שכחלק מהחווה בין אזרח למדינתו האזרח מקבל מענה לצרכיו הבסיסיים" (אילן 2011).

29 בתחום הכלכלי-חברתי התחוללו בעשור שקדם למחאה לא מעט מאבקים: מאבק ההסתדרות ב-2003 נגד הרעת תנאי העובדים במגזר הציבורי ונגד הפרטת קרנות הפנסיה (מאבק שנכשל); שביתות הסטודנטים ב-1997 וב-2007 בתביעה להורדת שכר הלימוד (שביתות בעלות הישגים חלקיים); המאבק הממושך והעיקש של ארגון המורים העל-יסודיים; שביתות של ארגוני עובדים חדשים שהתאגדו במסגרת ארגון העובדים "כוח לעובדים"; שביתת העובדים והעובדות הסוציאליות, בתביעה לא רק לשיפור תנאי העבודה אלא גם להגנה על מדינת הרווחה. כל אלה העידו על תסיסה במערכת החברתית אשר לא זכתה לביטוי פוליטי הולם. בעשור שלפני המחאה התחוללו גם לא מעט מאבקים ספונטניים שצמחו "מלמטה", כמו המאבק הממושך ב-2003-2004 שבו פעילים חברתיים ומחוסרי דיור הקימו מאהל בכיכר המדינה בתל אביב, שקיבלה בעקבות כך את הכינוי "כיכר הלאום"; המחאה הציבורית הממושכת והמתקשרת של ויקי כנפו והאימהות החד-הוריות ב-2003, אשר מחו כנגד הקיצוצים בקצבאות הביטוח הלאומי; ומחאות של מחוסרי דיור ברחבי המדינה. מחאות אלה העידו גם הן על מצוקה חברתית הולכת וגוברת, וגם הן לא זכו למענה מהמערכת הפוליטית. ולבסוף, מעט לפני פרוץ המחאה התנהלו כאמור כמה מערכות ציבוריות כנגד תאגידים, רשתות שיווק ו"טייקונים", שהחלו את דרכן ברשתות התקשורת החברתיות ובהמשך קיבלו תהודה נרחבת באמצעי התקשורת. לאלה שייכים המאבקים שהוזכרו לעיל בנושאי מחירי מוצרי החלב, תמלוגי הגז והריכוזיות במשק. במהלכים אלה גובשה בפעם הראשונה בישראל אווירה ציבורית עוינת כנגד אליטת ההון והועלו דרישות להגביל את כוחה, שהיו להן תומכים אף בתוך הממסד.

הפוליטיקה החדשה התבטאה לא רק בהימנעות מן הפוליטיקה הקונונוציונלית ומוסדותיה (המפלגות, הכנסת וכו'), אלא אף ביצירתיות בתחום הדמוקרטיה הפוליטית הישירה ובניסיון להפוך את המרחב הציבורי למרחב של הציבור. לפחות בתחום המאהלים, המחאה מימשה "פוליטיקה חדשה" – ישירה והשתתפותית. במאהלים התקיימו הרצאות ודיונים על מטרות המחאה, על אופי ההתארגנות, על דרכי קבלת ההחלטות ועוד. על מנת להגיע להחלטות קונסנזואליות ניתנה זכות הציבור וההצבעה מעצם הנוכחות במקום ומתוך יחסי פנים אל פנים. ייתכן כי "תרבות המעגל" של המחאה חיקתה את המחאה בספרד, אך היא גם מהווה המשך ישיר לתרבות תנועות הנוער הישראליות ומבטאת את סגנון הצוותא של התרבות הפוסטמודרנית והניו־אייג'ית, הרווחת בחוגים צעירים בישראל, כולל הדגש על הפן האישי, על חיי היומיום, ועל ישירות נעדרת גינונים (ראו שמחאי 2009, 108–111).

במציאות היומיום שלה דמתה המחאה לצירוף של הפנינג תרבותי ומחנה קיץ. המאהלים הפכו למרחב שיתופי שבו מתקהלים, מטיילים ומתווכחים אלפי אנשים מערבו של היום ועד השעות הקטנות של הלילה. בכל פינת רחוב התקיימו אירועים תרבותיים, מוזיקליים, קולינריים ופוליטיים. אמנים, זמרים, שחקנים, מרצים, סטודנטים ומשתתפי המחאה האחרים התכנסו במעגלי שיחה שבהם דנו בנושאים חברתיים וכלכליים, צפו בסרטים בנושאי חברה, האזינו למוסיקת מחאה לסוגיה, רקדו, אכלו, שתו, עישנו והתפללו – אישה ואיש לפי טעמים ולפי אמונתם. ברגע נדיר של סובלנות בחברה הישראלית היו המאהלים למפגן של הכלה, שבו ישבו יחד קבוצות והתארגנויות שונות זו מזו לחלוטין כגון סטודנטים, תנועות נוער ציוניות, המפלגה הקומוניסטית, פעילים פלסטינים, התנועה הרפורמית, אמהות חד־הוריות, ארגונים סביבתיים, חסידי ברסלב, מתמחים בפסיכולוגיה, עובדים סוציאליים, חסרי דיוור, אבות גרושים ועוד ועוד.³⁰ היו שהשוו את מאהל רוטשילד להייד פארק בלונדון, אתר עממי חופשי של נאומים, והיו שהשוו אותו לפסטיבל וודסטוק. הצירוף של מחאה וחגיגה במאהל רוטשילד תואר בעיתונות למשל כך:

משהו קורה ברוטשילד. עוד לא ברור מה. הפנינג ססגוני, מפורגן, תמים, שנראה לצופה מהצד כמו הכלאה בין פסטיבל נואיבה לבומבלה. טעות. אווירת השאנטי מטעה. יש מחאה ברוטשילד והיא מתפרצת. מבחינת הסגנון עוד לא היתה כמותה בישראל. זמרים, מופעי רחוב, התרוממות רוח, אחווה, רוחות של תקווה מנשבות באוויר. המוני אנשים, חלקם דרי האוהלים ורובם תיירים מקרוב ומרחוק, שמתמגנטים אליהם, המון תינוקות בעגלות, ילדים, כלבים, מטיילים בשלווה במרכז השרדה, מציצים לאוהלים, מתעכבים בכל פינת רחוב. לכל פינה מופע משלה, סגנון משלה, מסר משלה. על כל אוהל יש כרזה יצירתית אחרת, המון קופירייטרים מתוסכלים גרים באוהלים האלה עכשיו, ומפזרים לאורך המאהל פוסטרים, ציורי קיר ושאר הבוקי אמנות יצירתיים. הרחוב הוכרז רשמית כשדרות "לו הייתי רוטשילד", דגל ישראל ענקי עם שלוש דמעות זולגות ממנו מושך אליו מבטים עצובים, אנשים

30 למפה של המאהל בשדרות רוטשילד, על רבגוניותו, ראו "המדריך למפהכה" (ארד 2011) וכן "מפת המחאה" (פרתום 2011). לתיאור שגרת היומיום במאהל רוטשילד ראו למשל את הכתבה "עוד יום בשדרה" (הגין 2011).

מצטלמים זה עם זה, יושבים במעגלים, מציפים את הרחוב העולה על גדותיו בואכה כיכר הבימה המתחדשת, סמל ההתפנפות התל אביבית והצנטרום של הבועה. משהו קורה כאן (כספית 2011).

אם כן, ניתן לתאר את מאהלי המחאה כאירוע קרנבלי במובן שנתן לו מיכאיל באכטין: אירוע שהופך לרגע את העולם על ראשו ומהווה בכך את לפריעת הסדר החברתי המקובע. אך לעומת זאת ניתן גם לפרשו כאירוע המבטא אסקפיזם פוליטי (ראו את מאמרו של יהודה שנהב "הקרנבל: מחאה בחברה ללא אופוזיציות" בגיליון זה).

חדשנותה של מחאת קיץ 2011 התבטאה אפוא לא רק בתכניה החברתיים, אלא אף בדרכי פעולתה. המחאה לא רק הציגה תביעה ל"חברה חדשה" אלא אף הפגינה באופן סמלי את גיבושה של "פוליטיקה חדשה", פוליטיקה פוסט-פוסטמודרנית. סתיו שפיר, ממנהיגות המחאה, עמדה על ההכרח שחשו היא ועמיתה לעבור מפוליטיקת המפלגות, אך גם מפוליטיקת העמותות, ל"משהו חדש": "בהתאם לשפה החדשה שיצרנו הקיץ — שפה של זהות משותפת, שפה שמרחיקה מילים מגויסות כמו 'שמאל' ו'ימין' ומאמצת מושגים נקיים כמו 'אנחנו' ו'צדק', תנועה כזו לא יכולה להיות עמותה או ארגון מסורתי. היא לא יכולה להיות תנועה מפלגתית, וגם לא תנועת נוער. היא חייבת להיות משהו חדש" (שפיר 2011).

המודרניות מתאפיינת ב"פוליטיקה של חלוקה" שבמרכזה קטגוריות המעמד והלאום. זוהי פוליטיקה המתאפיינת בסכסוכים אשר מקורם בעולם הייצור או במאבקים אנטי-קולוניאליים, ושבה איגודי עובדים ומפלגות פוליטיות משמשים סוכנים מרכזיים. לעומתה, הפוסטמודרניות מתאפיינת בפוליטיקה של הכרה שבמרכזה זהויות קהילתיות, מגדריות ואתניות ושסוכניה העיקריים הם "תנועות חברתיות חדשות", ארגונים לא ממשלתיים (עמותות) ואינדיבידואלים צרכניים. מחאת קיץ 2011 התאפיינה בשילוב של יסודות מודרניים ופוסטמודרניים. המרכיב המעמדי בלט במחאה הן בשל התפקיד המרכזי של המעמד הבינוני, הן בשל הניסיונות לבנות ברית בין המעמד הבינוני ובין השכבות המוחלשות והן בשל התביעות לשינוי במדיניות הכלכלית. עם זאת, בדומה לפוליטיקה הפוסטמודרנית, הקטגוריות המעמדיות לא היו מעוגנות בסוגיות ובסכסוכים הקשורים לעולם הייצור והעבודה, אלא דווקא בכאלה הקשורים לסגנון חיים ולצריכה. אך להבדיל מן הפוליטיקה הפוסטמודרנית המקובלת, הדרישות בתחומים אלה לא נגעו לפן ההכרתי (זהויות) אלא דווקא לפן המטריאלי (משאבים). אם כן, המחאה לא ביטאה באופן מובהק פוליטיקה מודרנית או לחלופין פוסטמודרנית, אלא בדיוק את המחאה של אזרחים שתחת הגמוניה פוסט-פורדיסטית ניאוליברלית של שנות דור הפכו לצרכנים א-פוליטיים.

משבר הייצוג לא פסח אף על המחאה פנימה, שכן מימיה הראשונים ניקרה בה השאלה מיהם המייצגים אותה. הקבוצה הקטנה אשר יזמה את המחאה זכתה מיד לכינוי "מטה רוטשילד" ולמעמד מוכר של מנהיגות המחאה, מעמד שנשען לא מעט על חשיפה תקשורתית. מתח ראשוני התגלע בין קבוצה זאת, שהתאפיינה ברדיקליות הן בדרישותיה והן בסגנונה, לבין ראש התאחדות הסטודנטים איציק שמולי, שהיה מתון וממוסד יותר. מתח נוסף התגלע בין

המרכז לפריפריה. "מטה רוטשילד" זוהה עם העיר תל אביב, על הדימוי האליטיסטי שלה, ועם המעמד הבינוני האשכנזי, ונתפס כריכוזי ולא משתף. בירושלים, בחיפה ובמאהלים בפריפריה בצפון הארץ ובעיקר בדרומה קמה מנהיגות מקומית אשר דרשה ייצוג הולם לשאר חלקי הארץ. בשלב כלשהו אף היו הידברויות בין מנהיגי המחאה וניסיונות ליצור מסגרת ייצוגית, אך הם לא צלחו. וכך, כאשר שכך גל המחאה בסוף הקיץ הוא לא הותיר אחריו מסגרת ארגונית שהייתה יכולה לשמור על רצף הפעילות ולהמשיך ולקיים את המחאה.

סיכום: מחאה חזקה בעלת השפעה חלשה?

המחאה החברתית של קיץ 2011 הייתה אירוע חסר תקדים בישראל — מעולם לא יצאו לרחובות מאות אלפי אנשים למען נושא חברתי, מעולם לא השתתפה השדרה המרכזית בעוצמה כזאת במחאה חברתית, מעולם לא זכתה מחאה חברתית לאהדה גורפת כל כך בתקשורת ובציבור, ומאז החלה המהפכה הניאורליברלית ב־1985 לא קרה שרבים כל כך קראו תיגר בעוצמה גדולה כל כך ובאופן כולל כל כך על השיח ההגמוני של השוק החופשי. בקיץ 2011 נשמעה הקריאה "השוק חופשי, אנחנו לא", והחברה האזרחית בראשות נציגי המעמד הבינוני קמה להגן על עצמה כנגד המדינה וכנגד האינטרסים הכלכליים של אליטת ההון, שאותם בחרה המדינה לשרת. במחאה ביטא המעמד הבינוני את התנתקותו מהקואליציה המעמדית עם אליטת ההון ואת חבירתו למעמדות הנמוכים לשם השגת צדק חברתי.

ברגעי השיא של המחאה היה אפשר להתרשם כי מכונן באמצעותה סובייקט פוליטי חדש, הלא הוא ה"עם", כלומר במובנו — דמוס (demos). אפשר לראות את המחאה, לפחות בשעתה, ככור מצרף של "סובייקט קולקטיבי" חדש, שלא היה כמותו בישראל — "עם" במובן האוניברסלי והדמוקרטי, כלל האוכלוסייה הדורשת עבור עצמה צדק חברתי, או כפי שקבעו המוחים בעולם ואף בישראל "אנחנו ה־99%". סובייקט חדש זה כונן מול ה"אחר" שלו, אליטות ההון ועושי דברן במערכת הפוליטית. כינון סובייקט פוליטי זה נעשה מתוך התנסות בדפוסים של דמוקרטיה ישירה ומתוך רה־ציבוריזציה של המרחב הציבורי. המאהלים הפכו למרחב של הציבור ובעבור הציבור, מרחב של התנסות בחוויה אזרחית השתתפותית. אם משבר הייצוג שאפיין את המחצית השנייה של שנות התשעים ובעיקר את שנות האלפיים הביא לידי התרחקות האזרחים מהמערכת הפוליטית, הרי מחאת הקיץ הציעה פתרון אפשרי אחר למשבר הייצוג: "נוכחות פעילה ויצירתית של האזרחים" במרחב הציבורי (Urbinati 2006, 27–28) או "מוביליזציה עממית אנטי־ממסדית" (Mainwaring 2006).

עם זאת, המחאה לקתה במגבלות אשר עלולות לחבל בהצלחתה בטווח הארוך. במישור הרעיוני, אף שהמחאה הציבה, בפעם הראשונה בישראל, את הדרישה לצדק חברתי בראש סדר היום הציבורי, היא לא הצליחה לגבש השקפת עולם רדיקלית, שיטתית וכוללת כנגד ההגמוניה הניאורליברלית אלא הסתפקה בציון שורה של מצוקות חברתיות שניתן לפתור באמצעות צעדי מדיניות שונים. זאת ועוד, אף שהמחאה הייתה אחד האירועים הפוליטיים

החשובים שהתרחשו בישראל, מוביליה העדיפו לדבוק בדימוי א־פוליטי ונמנעו מלחשוף את הזיקה שבין א־קיומה של מדינת רווחה בתוככי הקו הירוק לבין קיומה בעבור המתנחלים מחוץ לקו הירוק. ומעל לכול, הדרישה לצדק חברתי נעשתה מתוך התעלמות מא־הצדק הלאומי הממוסד בשטח השליטה הישראלי, ועל כן לא אפשרה לנציגי המחאה לגבש תפיסה כוללת באשר לחוליי החברה הישראלית, והשאירה את סוגיית "הצדק החברתי" מנותקת מן המכלול החברתי. במישור הפוליטי, אף שהמחאה חידשה את מושג ה"עם" במובנו המכיל והחברתי ואף הנחילה אותו הלאה, היא לא הצליחה בסופו של דבר לבנות גשרים המחברים בין המרכז לפריפריה, בין הצעירים בני המעמד הבינוני למעמד העובדים המאורגן, ובוודאי לא בין המרכז היהודי לבין המגזר הפלסטיני בישראל. במישור הארגוני, אף שהמחאה הוכיחה כי ניתן להחריד מרבצו את הציבור הישראלי, היא לא ייסדה מסגרת העשויה לתעל את האנרגיות שגייסה באופן ספורדי לכדי פעולה מכוונת וממושכת, ולא הותירה אחריה תשתית ארגונית להמשך פעילותה לאחר הקיץ. אם לסכם בלשונו של ארנסטו לקלאו, המחאה לא הצליחה ליצוק את החיבור בין התביעות השונות לכלל מערכת מגובשת של ייצוג ("stable system of signification," Laclau 2006, 74).

בתום קיץ 2011, כאשר פורקו מאהלי המחאה והמפגינים התפזרו, ניחמו עצמם אוהדי המחאה בכך שזהו רק הסוף של ההתחלה, סיום השלב הראשון של המחאה. אך המחאה לא הצליחה להתחדש מאז. היא הוסיפה לתסוס מתחת לפני השטח בקרב מאות פעילים ועשרות ארגונים, אך לא לגבש מנהיגות ארצית, לסחוף שוב המונים לרחוב או לקבוע את סדר היום הפוליטי. עם זאת, הניתוח שהצענו פה מורה כי המחאה ביטאה זרמי עומק בחברה הישראלית, ולכן ניתן לשער שעוד תיוודע להם השפעה. באשר ליכולת הניבוי לעתיד, הרי עוד בבוקר 14 ביולי 2011 איש לא ידע כי בערכו של אותו יום יפרוץ גל המחאה החברתית הגועש ביותר שידעה ישראל מעודה.

ביבליוגרפיה

- אילן, ליאור, 2011. "סתיו שפיר: מי בעצם שמכם לדרוש דרישות מהמשלה?", *הארץ*, 2.8.11, www.aaetz.co.il/news/education/1.1371203#Scene_1 (אוחזר ב־23.3.13).
- ארד, דפנה, 2011. "למרות הסיסמאות על שוויון: המעמדות הגיעו גם לרוטשילד — המדריך למהפכה", *הארץ*, 5.8.11, www.aaetz.co.il/hasite/images/daily/D230711/900rotchild_end-final2.jpg (אוחזר ב־23.3.13).
- אריאן, אשר, ניר אטמור ויעל הדר, 2006. "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2006: תמורות במערך המפלגות בישראל — התפוררות או הערכות מחדש?", המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרכז גוטמן, www.idi.org.il/PublicationsCatalog/Pages/BOOK_7074/Publications_Catalog_7074.asp
- בורדייה, פייר, 2005 [1980]. *שאלות בסוציולוגיה*, תל אביב: רסלינג.
- בנק ישראל, 2010. "דוח בנק ישראל לשנת 2009", בנק ישראל, www.boi.org.il/he/Pages/Default.aspx
- _____, 2012. "דוח בנק ישראל לשנת 2011", בנק ישראל, www.boi.org.il/he/Pages/Default.aspx
- בסוק, מוטי, 2011. "הסיבה למחאה: מדיניות הממשלה בעשור האחרון", *TheMarker*, 4.9.11, www.themarker.com/news/tent-protest/1.1361977 (אוחזר ב־1.5.2012).
- בר, אילנית, 2010. "מאפייני המעמד הבינוני בישראל וניתוח השינויים שחלו בו בשנים האחרונות", הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2.3.10, www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/mo2671.pdf (אוחזר ב־23.3.13).
- ברגר, תמר, 1998. *דיניסוס בסנטר*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גוטוויין, דני, 2001. "זהות נגד מעמד: רב־תרבותיות כאידיאולוגיה ניאור־ליברלית", *תיאוריה וביקורת* 19 (סתיו), עמ' 241–257.
- _____, 2004. "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", *תיאוריה וביקורת* 24 (קיץ), עמ' 203–213.
- גוטליב, דניאל, ואלכסנדר פרומן, 2011. "שיעור בעלות על דירה והוצאה על שכר דירה לפי קבוצות גיל 1999 עד 2009", המוסד לביטוח לאומי, 27.7.11, www.btl.gov.il/Publications/more_publications/Documents/baalutdira.pdf
- ג'ימסון, פרדריק, 2002. *פוסט־מודרניזם או ההיגיון של הקפיטליזם המאוחר*, תל אביב: רסלינג.
- גלבוץ, שקד, 2008. "דפוסי צריכת קניונים בישראל: אופני השימוש בקניון ודיוקן הקונים", מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, ספטמבר 2008, www.moital.gov.il/NR/rdonlyres/D20F5C66-D57C-43F8-A604-EE7EFA8C8CA5/o/X8675.pdf (אוחזר ב־11.8.13).
- גלובס, 2011. "מנכ"ל ש"ס: מחאת הדירור — מחאה של צפונבונים וסטייל", *גלובס*, 29.7.11, www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000668774 (אוחזר ב־21.8.13).
- גרינברג, לב, 2001. "ציונות וכלכלה פוליטית בישראל", החברה הישראלית: מבנה ותהליכים, אפרים יער וזאב שביט (עורכים), רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

- דומקה, רונית, 2011. "דו"ח העושר של מריל לינץ': בישראל 10,153 מיליונרים", *TheMarker*, 22.6.11, www.themarker.com/wallstreet/1.659265 (אוחזר ב־25.3.13).
- הגין, עדי, 2011. "עוד יום בשדרה: אלפי דיירים, מאות אוהלים, המולת מחאה — שגרה", *TheMarker*, 20.8.11, www.themarker.com/markerweek/1.828327 (אוחזר ב־25.3.13).
- הוועדה לשינוי חברתי כלכלי, 2011. "דו"ח הוועדה לשינוי חברתי כלכלי: לקראת עיצובה של חברה ישראלית צודקת יותר", 26.9.11, http://hidavrut.gov.il/sites/default/files/%20%D7%A1%D7%95%D7%A4%D7%99.pdf?bcsi_scan_99FE300B8A2E1F36=1.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010. "שנתון סטטיסטי לישראל 2010 — מספר 61", [www.cbs.gov.il/reader/shnaton/shnatonh_new](http://www.cbs.gov.il/reader/shnaton/shnatonh_new.htm?CYear=2010&Vol=61&CSubject=30), 28.2.2010, לוח 28.2.
- _____, 2010. "פני החברה בישראל: דוח מס' 3", הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אוקטובר 2010, www.cbs.gov.il/publications10/rep_03/pdf/h_print.pdf.
- המוסד לביטוח לאומי, 2010. "ממדי העוני והפערים החברתיים: דוח שנתי 2009", המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון, נובמבר 2010, www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Documents/oni2009.pdf.
- וואלה!, 2011. "מפת המחאה: 2,349 אוהלים בישראל", וואלה! חדשות, 16.8.11, <http://news.walla.co.il/?w=/90/1851173> (אוחזר ב־26.3.13).
- ויסברג, הילה, וחיים ביאור, 2011. "במקום הראשון בהעסקת עובדי קבלן: ישראל", *TheMarker*, 14.10.11, <http://tinyurl.com/d284ywr> (אוחזר ב־6.3.13).
- ויסמן, לילך, 2011. "סקר: המחאה החברתית שווה 20 מנדטים", גלובס, 2.8.11, www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000669925 (אוחזר ב־26.3.13).
- _____, 2011. "המחאה מגיעה לפוליטיקה: מגעים להקמת תנועה פוליטית; סקר: ליה ושמולי — הכי אהודים בציבור", גלובס, 4.10.11, www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000687553 (אוחזר ב־24.4.12).
- חדשות 2, 2011. "הליכוד תוקף: המפגינים בזויים, אנרכיסטים, וקומוניסטים", *mako*, 2.8.11, www.mako.co.il/news-military/politics/Article-1372d95e7698131004.htm (אוחזר ב־26.3.13).
- חסן, יוסף, 2011. "איפה הערבים?", *My Julis*, 1.10.11, www.myjulis.co.il/node/2166 (אוחזר ב־26.3.13).
- ידיעות אחרונות, 2011. "סדק חברתי — סקר: 85% ממצביעי הליכוד בעד מחאת האוהלים", ידיעות אחרונות, *Ynet*, 2.8.11, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4103617,00.html (אוחזר ב־5.3.13).
- יונה, יוסי, ואביה ספיבק (עורכים), 2012. אפשר גם אחרת: מתווה לכינונה של חברה מתוקנת, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כספית, בן, 2011. "לו הייתי רוטשילד: על המהפכה התל אביבית", מעריב, *NRG*, 23.7.11, www.nrg.co.il/online/1/ART2/262/404.html (אוחזר ב־26.3.13).

- www.mako.co.il/, 28.7.11, **mako** חדשות, "צפון: 'צעדת העגלות' ברחבי הארץ", כתבי חדשות 2, 2011.
- news-specials/social-protest/Article-fd46b48bd307131004.htm (אוחזר ב־14.3.13).
- www.haaretz.co.il/, 30.10.11, הארץ, "נתניהו והטייקונים יכולים לנוח בלי דאגה", הארץ, 30.10.11, (אוחזר ב־11.8.13) news/education/1.1534410
- לוי, יגיל, 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות**, ירושלים: כרמל.
- לשכת ח"כ ד"ר מרינה סולודקין, 2011. "מדוע הרוסים אינם משתתפים במחאת האוהלים?", **יאללה קדימה**, 13.8.11, www.yallakadima.co.il/fullArticleDetails.aspx?id=1522 (אוחזר ב־7.3.13).
- מגיד, אורן, 2012. "שלמה מעוז פוטר מאקסלנס לאחר שאמר: 'לאומי — בנק של לבנים'", **TheMarker**, 11.1.12, www.themarker.com/markets/1.1614590 (אוחזר ב־7.3.13).
- מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011. "נתוני מכון ירושלים לחקר ישראל על רקע המחאה הציבורית בנושא יוקר הדיור והמחייה: ריכוז נתונים ומידע", www.jiis.org.il/.upload/result_file.pdf.
- ממזן, דניאל, 2004. "קבוצות עסקיות בכלכלה הישראלית: גורמי התגבשות והתעצמות", דני פילק ואורי רם (עורכים), **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 116–130.
- מנהל הכנסות המדינה, 2011. **דוח שנתי 2009–2010**, מנהל הכנסות המדינה, 27.6.11, http://ozar.mof.gov.il/hachnasot.
- נחמיאס, דוד, אורי ארבל-גנץ ואסף מירני, 2010. **מדיניות ציבורית: יסודות ועקרונות**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- סבירסקי, שלמה, 2005א. **מחיר היוהרה: הכיבוש — המחיר שישראל משלמת (1967–2005)**, תל אביב: מפה.
- _____, 2005ב. "1967: תפנית כלכלית-מדינית בישראל", **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי**, א, אבי ברלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), ירושלים ושדה בוקר: יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון, עמ' 91–116.
- _____, 2006. "על כלכלה וחברה בימים של אימפריה", **עינים בתקומת ישראל 16**, עמ' 549–592.
- סבירסקי, שלמה, ונוגה דגן-בוזגלו, 2009. "בידול, אי-שוויון ושליטה מתרופפת: תמונת מצב של החינוך הישראלי", **מרכז אדוה**, 14.12.09, www.adva.org/uploaded/israeli%20education%20taktzir%20hebrew.pdf.
- סבירסקי, שלמה, אתי קונור-אטיאס והאלה אבו חאלה, 2010. "תמונת מצב חברתית 2010", **מרכז אדוה**, www.adva.org/uploaded/social%20report%202010.pdf.
- עמית, חגי, 2011. "מועדון סגור: הרשת החברתית ששולטת בשוק ההון הישראלי", **TheMarker**, 15.9.11, www.themarker.com/markets/1.1474243 (אוחזר ב־10.8.13).
- פיילר, בועז, 2011. "יו"ר מועצת יש"ע ברוטשילד: 'אנחנו לא הבעיה'", **Ynet**, 9.8.11, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4106416,00.html (אוחזר ב־26.3.13).
- פילק, דני, 2006. **פופליזם והגמוניה בישראל**, תל אביב: רסלינג.
- פילק, דני, ואורי רם (עורכים), 2004. **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

- פלד, יואב, וגרשון שפיר, 2005. מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת, תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- פלוצקר, סבר, 1998. "לא מסובך מדי לקוראים, לא פשוט מדי למדינאים", העין השביעית, 30.4.98, <http://tinyurl.com/bqac3g9> (אוחזר ב-26.3.13).
- פרתום, נעם, 2011. "מפת המחאה", עכבר העיר 867, 4.4.11, עמ' 44-45.
- צוותי ספיב-יונה, 2011. "מסמך עקרונות למדיניות חברתית", העם דורש צדק חברתי! האתר הרשמי של המאבק, 6.9.11, <http://j14.org.il/spivak/?p=236> (אוחזר ב-26.3.13).
- צ'רניחובסקי, דב, רוני גמזו וגיא נבון, 2010. גידול ממאיר בהוצאה הפרטית על שירותי הרפואה ובמחיריהם, נייר מדיניות מס' 12, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 24.
- קאופמן, רמי, ובני גדרון, 2006. מיסוד והתמחות המחאה? מאפיינים ומגמות בהקמת ארגונים לשינוי חברתי בישראל, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.
- קוסנקו, קונסטנטין, 2008. "התהוותן של הקבוצות העסקיות בישראל והשפעתן על החברות ועל המשק", בנק ישראל, מחלקת המחקר, www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/papers/dpo802h.pdf.
- קימרלינג, ברוך, 2001. קץ שלטון האחוסלים, ירושלים: כתר.
- קמפ, אדריאנה, ורבקה רייכמן, 2008. עובדים וזרים: הכלכלה הפוליטית של הגירת עבודה לישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- קרופסקי, ספי, 2011. "הצבע האדום מבריה את יוצאי ברית המועצות מהמחאה", הארץ, 9.8.11, www.haaretz.co.il/news/education/1.1372217 (אוחזר ב-7.3.13).
- רביצקי, אביעזר, 1993. מדינת היהודים והקץ המגולה, תל אביב: עם עובד.
- רם, אורי, 2005. הגלובליזציה של ישראל: מק'זורלד בתל-אביב, ג'יהאר בירושלים, תל אביב: רסלינג.
- רם, אורי, וניצה ברקוביץ (עורכים), 2006. אי/שוויון, באר שבע וירושלים: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק.
- שטייר, חיה, 2006. "שוק העבודה", אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים), אי/שוויון, באר שבע וירושלים: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק, עמ' 385-392.
- שלו, מיכאל, 2004. "האם הגלובליזציה והליברליזציה 'נרמלו' את הכלכלה המדינית בישראל?", דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 84-115.
- שמחאי, דלית, 2009. לשחות נגד הזרם: פרדוקסים בהגשמת "העידן החדש" בישראל, חיפה: פרדס.
- שפיר, סתיו, 2011. "רשת חברתית פתוחה ומלאת תקווה", *TheMarker*, 30.10.11, www.themarker.com/opinion/2.365/1.1534833 (אוחזר ב-11.8.13).
- שפס, מרינה, 2011. "הודעה לעיתונות: 'בסוף שנת 2010 היו בישראל כ-116 אלף עובדים מחו"ל, שנכנסו לישראל באשרת עבודה, וכ-95 אלף עובדים שנכנסו לישראל באשרת תייר", הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 31.7.11, www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201120182 (אוחזר ב-26.3.13).

- Adams, James Frolik, 2001. *Party Competition and Responsible Party Government*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Brooks, David, 2000. *Bobos In Paradise: The New Upper Class and How They Got There*, New York: Simon and Schuster.
- Florida, Richard, 2002. *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York: Basic Books.
- Hoogvelt, Ankie M. M., 1997. *Globalization and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development*, London: Macmillan.
- Laclau, Ernesto, 2006. *On Populist Reason*, London and New York: Verso.
- Mainwaring, Scott, 2006. "The Crisis of Representation in the Andes," *Journal of Democracy* 17(3), pp. 13–27.
- OECD, 2010. "Social issues: Key tables from OECD," www.oecd-ilibrary.org/sites/20743904-2010-table1/index.html?contentType=/ns/StatisticalPublication%2C/ns/KeyTableEdition%2C/ns/Table&itemId=/c (accessed 11.8.13)
- Shalev, Michal, 2007. "The Welfare State Consensus in Israel: Placing Class Politics in Context," in Steffen Mau and Benjamin Veghte (eds.), *The Welfare State, Legitimacy and Social Justice*, Aldershot UK: Ashgate, pp. 193–213.
- Standing, Guy, 2009. *Work After Globalization: Building Occupational Citizenship*, Cheltenham: Edward Elgar.
- UNDP, 2011. *United Nations Development Report*, Human development statistical tables (in *Human Development Report 2010*, 20th Anniversary Edition, http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Tables_reprint.pdf (accessed 26.3.13).
- Urbinati, Nadia, 2006. *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, Chicago: University of Chicago Press.

